

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Кафедра соціології і публічного управління

КОНТЕНТ ЛЕКЦІЙ
з навчальної дисципліни
«Сучасні соціологічні теорії»

Харків – 2023

ТЕМА 1. Мультипарадигмальність соціологічної науки.

1. Місце сучасного етапу у періодизації соціологічної науки.
2. Мультипарадигмальний характер сучасної соціологічної науки.
3. Загальна характеристика соціологічних теорій.

1. Місце сучасного етапу у періодизації соціологічної науки.

Сучасні соціологічні теорії складають зміст сучасного періоду, який відомий ще як період модерну. Йому передують протосоціологічний та класичний періоди розвитку соціологічної науки. Початок періоду модерну співпадає з переходом на індустріальний (промисловий) шлях розвитку суспільства. Проте, коли ми ведемо мову про сучасні соціологічні теорії ми маємо на увазі етап з кінця першої чверті 20-го сторіччя до початку 90-х років 20-го сторіччя.

2. Мультипарадигмальний характер сучасної соціологічної науки.

Парадигма – це сукупність положень та принципів які створюють основу тієї чи іншої теорії, володіють специфічним категоріальним апаратом та визається певною групою вчених, що працюють у даній галузі. Поняття “парадигма” (від грецьк. – приклад, зразок) введено в науковий обіг Томасом Куном та визначало прийнятий у науковому співтоваристві зразок постановки та вирішення наукової проблеми.

Виокремлюються **3 ознаки які свідчать про наявність певної парадигми**. Це: по-перше, наявність оригінальної концепції, що виступає інструментом для дослідження конкретної явищ; по-друге: наявність наукових праць визнаних вчених – класиків, які слугують зразками у питаннях розробки нових концепцій, для нових спроб досліджувати соціальний світ, природні явища тощо; по – третє, наявність наукового співтовариства, яке спирається на праці класиків, використовує їх концепції з метою постановки та вирішення нових дослідницьких проблем.

Соціологія являється мультипарадигмальною наукою. Це означає, що з появою нової парадигми, ті, що існували та були чинними раніше не зникають, а відбувається збільшення, прирощення концептуального різноманіття та таким чином зростає можливість більш повного дослідження соціальних феноменів. Нові парадигми з’являються зі зміною умов соціального буття та відповідних їм соціальних подій. Автором ідеї мультипарадигмальності соціологічної науки являється Дж.Рітцер.

У різні періоди розвитку соціологічної науки провідними були різні парадигми. Так, у донауковий (протосоціологічний) період провідною була метафізична парадигма, а класичний період характеризувався, головним

чином двома парадигмами. Це були **позитивістська та інтерпретативна парадигми**, що уособлювалися у здобуткаїфранцузської, німецької та марксистської наукових шкіл. Для періоду модерну, тобо сучасного періоду на його первинному та вторинному етапах, притаманна **інтегральна парадигма**, яка презетуваласянеомарксистською та американською науковими школами. Радикальний період сучасності (модерну), а саме “радикальний модерн” характеризується появою **рефлексивної парадигми**. Відповідно період постмодерну знаменується формуванням, так званої, **нелінійної парадигми**. У середині таких парадигм містяться різноманітні теорії та концепції.

Сучасні соціологічні парадигми класифікуються за характером провідних підходів до аналізу суспільства. Так, по-перше, виділяються **макро (об’єктивістські) парадигми** до яких відносяться структурно-функціональна, теорії конфліктів, неомарксизм. По-друге, це **парадигми, що орієнтовані на мікрорівень**. Це інтерпретативна парадигма, що вивчає та інтерпретує поведінку людейу конкретному контексті (культурному, економічному, політичному, історичному). По - третє, це група **інтегративних парадигм**, які віддзеркалюють взаємозв’язок і взаємний впливсоціальних структур та активно діючих соціальних агентів.

Може йтися мова про об’єднання парадигм, тобто виділення **метаяпарадигми**. Наприклад, функціоналізм, структуралізм, конфліктна парадигма тощо можуть бути об’єднані у інтегративну метаяпарадигму.

3. Загальна характеристика соціологічних теорій.

Соціологічні парадигми поєднують у собі низку соціологічних теорій, що розроблялися в контексті основних положень даних парадигм.

Теорія(греч. θεωρία, «розгляд, дослідження») – це система знань яка пояснює певні явища реальності, існуючі факти та дозволяє прогнозувати майбутній розвиток подій. Призначення теорії полягає у систематизованому викладенні, формалізації, логічному впорядкуванні наших уявлень про соціальну дійсність.

За допомогою теорій соціологія виконує наступні завдання: 1. систематизація та категоризація явищ соціальної дійсності; 2. опис та пояснення соціальних процесів; 3. прогнозування розвитку соціальних явищ; 4.орієнтує дослідників на використання тих чи інших методів дослідження соціальної реальності.

До структури та змісту кожної теорії входять наступні елементи:

1. поняття – відображення в узагальненій формі предметів та явищ й зв’язків між ними шляхом фіксації загальних і специфічних ознак, в якості яких виступають характеристики предметів, явищ й відношень між ними. Певні предмети та об’єкти характеризуються в поняттях узагальнено. Коли мова йдеться про найбільш узагальнене поняття, то воно

вкористовується як **категорія. 2. теоретичні судження**, що відображують зв'язок понять та стверджують або заперечують щось. Існує 2 види суджень. Перший – це висування певних припущень або аксиом, другий – це створення суджень (як гіпотез) на засадах припущень та існуючих понять. **3. Перевірка теорії (тестування)** - кожна соціологічна теорія повинна підтверджуватися емпіричним шляхом.

Існують дедуктивні та індуктивні форми теоретизування. До дедуктивних форм відносяться функціоналізм, теорії раціонального вибору, конфліктні теорії. До індуктивних – інтеракціоналізм, феноменологія, етнометодологія. Логіка створення теорії на засадах дедуктивної форми може бути представлена наступним порядком:

1. створення понять (ярликів та перемінних);
2. класифікація понять;
3. операціоналізація понять;
4. висування припущень або наголошення аксиом;
5. створення гіпотез як припущень або формулювання понять;
6. перевірка теорії (тестування).

ТЕМА 2. Зародження функціоналізму та його теоретичні передумови.

1. Функціоналізм як напрям теоретизування в соціологічній науці.
2. Теоретичні передумови функціоналізму як соціологічної парадигми:
  - а). організмична аналогія в працях О. Конта й Г. Спенсера;
  - б). функціоналізм Еміля Дюркгейма;
  - в). антропологічна традиція у функціоналізмі (Броніслав Маліновський та Артур Радкліфф-Браун).

1. Функціоналізм як напрям теоретизування в соціологічній науці.

Під функціоналізмом розуміється підхід до аналізу соціальних та культурних явищ у термінах функцій, які вони виконують у соціокультурних системах. Суспільство в функціоналізмі розглядається як складна система взаємопов'язаних елементів, що не можуть бути вивчені без урахування зв'язку з іншими частинами системи та створення стабільного стану системи за рахунок солідарних відносин усіх її елементів між собою.

Під час аналізу соціальних систем з точки зору функціоналізму слід враховувати:

1. загальний взаємозв'язок та взаємну залежність частин системи;
2. рівновага як стан системи – нормальний та бажаний стан. Втрата рівноваги – розглядається як патологія, відхилення від норми;
3. Що б повернутися до рівноваги система має реорганізуватися. Рівновага підтримується дотриманням норм та цінностей прийнятих у системі.

Функціоналізм як напрям соціологічного теоретизування протилежний теоріям конфліктів. Він підкреслює єдність суспільства як системи, що сприяє її стабільності та урівноваженості. Проте, інші теоретичні концепції можуть використовуючи системний погляд на соціальні факти, явища та процеси тією чи іншою мірою звертаються до термінології пов'язаної з функціями.

Функционализм противоположен конфликтным теориям, он подчеркивает единство общества, которое разделяется всеми членами. Конфликтные теории делают акцент на разделении внутри общества и борьбе, которая вырастает из преследования индивидами собственных целей.

2. Теоретичні передумови функціоналізму як соціологічної парадигми.

А). Організмична аналогія О.Конта і Г.Спенсера;

О. Конт вважається засновником функціоналізму. Вивчаючи статичну та динаміку суспільних систем він встановив основні припущення функціоналізму про системні взаємозв'язки складових частин системи та рівновагу як стан їх існування. Поняття рівноваги він запозичив з біологічної трактовки гомеостазису, як рівноваги у біологічній системі, у тому числі організмі людини.

Також певний внесок в становлення функціоналізму зробив **Г.Спенсер**. Він порівнював суспільство з живою істотою, людським організмом. Завдяки його ідеї диференціації, що трактувалася як взаємна залежність різних частин системи, наприклад суспільства, яка зростає в процесі збільшення кількості населення. Таке уявлення відповідає сучасній точці зору на диференціацію як зворотній бік інтеграції. Так, **В.Паретто** описував соціальну систему у термінах взаємозв'язку та взаємозалежності, як соціальний організм.

Основними ідеями організмичної аналогії являються: а). суспільство як обмежена система виявляє тенденцію до гомеостазису та самозбереження; б). суспільство має базисні потреби, а їх задоволення конче необхідне для збереження системи, виживання, підтримання гомеостазису; в). соціологічний аналіз має спрямовуватися на вивчення функцій вкладових частин системи, що полягають у задоволенні потреб системи; г). У системах мають бути якісь структури, що виконують функції задоволення їх потреб .

Б) Функціоналізм Еміля Дюркгейма.

В праці Е.Дюркгейма “ Правила соціологічного метода” він виклав свій підхід до соціологічного пояснення використовуючи своє розуміння “соціальних фактів як речей”, що важливо для його точки зору на функціоналізм. **Головне місце у функціоналізмі Дюркгейма займає різниця між “здоровими” й “патологічними” формами соціальної організації.** За аналогією: фізіолог вивчає функцію “звичайного” організму, а соціолог роблячи теж саме, вивчає функції соціальної організації. Тобто, “здорові” форми соціальної організації обумовлюють “здорове”, ефективне функціонування. Однією з важливих функціональних ідей Дюркгейма – це поняття інтеграції як включення індивідів у соціальний порядок. За цих умов інтеграція (соціальна солідарність) важлива для підтримки соціальної рівноваги. До функцій Дюркгейм звертався й під час вивчення розподілу праці як функції соціального порядку.

У якості предмету для вивчення соціологічною наукою Дюркгейм визначав соціальні факти. З його точки зору **“соціальний факт”** - це щось загальне для певного суспільства, що існує незалежно від індивідуальних проявів які викликаються правом, модою, мораллю тощо. Пізніше він трансформує поняття “соціального факту” у поняття “інститут”, тобто те, що встановлено спільнотою, колективом, групою та використовується на засадах ухвалення ними. Таким чином, Дюркгейм визначав соціологію як науку про соціальні інститути, їх розвиток та функціонування.

Широко відомі висновки Дюркгейма про зв’язок зростання кількості самогубств з патологічними станами у суспільстві. Та введенням поняття “аномія” – відсутність, або недотримання норм, встановлених правил.

В) Функціоналізм і антропологічна традиція.

Антропологічну традицію у функціоналізмі пов’язують з іменами Б. Маліновського та А. Радкліфф-Брауна – вчених антропологів. Введення в науковий обіг терміну “функціоналізм” приписується саме Б.Маліновському.

Застосування функціонального підходу до культури передбачає, що в межах любої цивілізації любий матеріальний об’єкт, люба традиція або звичай виконують якусь функцію. **А.Радкліфф-Браун** запропонував розуміти функцію як “необхідні умови існування” , як частину працюючого цілого.

Підхід Б.Маліновського називається **психологічним редукціонізмом**. Під редукцією розуміється метод за яким складні явища можуть бути вивчені

через їх спрощення (наприклад соціологічні явища розглядаються скрізь призму тільки економічних або біологічних законів). Сутність редукування полягає у зведення складного до простого). Так, **Б.Маліновський** намагався розглядати любе соціокультурне явище під таким кутом зору, який розкривав ті потреби які воно задовільняє або актуалізує.

ТЕМА 3.Структурний функціоналізм Толкотта Парсонса

- 1.Толкот Парсонс про розбудову соціологічної теорії. Структура соціальних дій та функції підсистем (А-Ц-І-Л).Функціональні імперативи.
2. Суспільство як соціальна система та соціальна система як взаємодія.
- 3.Типові (модельні) змінні соціальних дій Т Парсонса.
4. Структурно-функціональна модель соціальної системи Т.Парсонса.
5. Т.Парсонс про соціальні зміни та їх джерела.

1.Толкот Парсонс про розбудову соціологічної теорії.

Вирішуючи завдання розбудови загально соціологічної теорії Парсонс виокремлював **3 етапи**: а). створення понять; б). зведення таких понять у систему; в) на засадах використання систем понять формулювати нові теоретичні положення.

Розбудовуючи власну загальну соціологічну теорію Парсонс розпочав з того, що:

а). визначив поняття “соціальної дії” та його структуру. Під “соціальною дією” він розуміє – акцію виконання соціальним суб’єктом певної дії (у тому числі в формі інтеракції) з метою забезпечення своїх інтересів та задоволення потреб у даній соціально-культурній ситуації. При цьому структура “соціальної дії складається з: - актора: – потреб та інтересів особистості актора; - засобів обраних їм для їх задоволення; - конкретної дії, яка відбувається орієнтуючись на певні норми та цінності з урахуванням умов даної ситуації; - поставленої мети.

б). виокремив підсистеми соціальної дії, а саме: 1. поведінковий організм (композиція набору потреб); 2. систему особистості (мотивація дос’гнення певного спекту цілей); 3. соціальну систему (зразки поведінки) ; 4. систему культури (сукупність норм та цінностей прийнятих у суспільстві). У даному випадку мова йдеться про соціальну дію на рівні особистості. Коли мова ж буде вестися про соціальну дію на рівні суспільства , то підсистемами суспільства як системи будуть 1. Економіка; 2. Політика; 3.

Соціетальне суспільство; 4. Система опікування. Проте, в усіх випадках (як на особистісному рівні, так й на суспільному) виконуються одні й тіж функції.

в). визначив функції підсистем соціальної дії, як загальної системи дії (A-G-I-L). : 1). Адаптація (A); 2). Ціледосягнення (G); в). інтеграція (I); 4). відтворення й підтримання зразків – латентність (L).

З метою забезпечення стабільного існування любой системи, будь то особистісна система або соціальна (суспільство) кожна соціальна дія має враховувати та виконувати умови існування систем соціальної дії: а). система повинна бути адаптована до оточуючого середовища та пристосовувати до своїх потреб; Б). система повинна бути самоврегульована, тобто при змінах у зовнішньому середовищі – додатково визначати та ставити нові цілі та створювати механізми їх реалізації; В). ситема має бути внутрішньо інтегрованою, тобто її частини повинні підтримувати стійкі зв'язки; Г). Система повинна бути структурно стабільною. Ці чотири умови обумовлюють потребу в обов'язковому здійсненні любой соціальною системою чотирьох основних функцій Це – **функціональні імперативи у вигляді адаптації, ціледосягнення, інтеграції та підтримання зразків.**

2. Суспільство як соціальна система та соціальна система як взаємодія. Виконуючи свій план створення загальної соціологічної теорії Парсонс поширює ідею соціальної дії на соціальну систему. Таким чином він отримує інструментарій для дослідження суспільства як соціальної системи.

Головним моментом теорії Парсонса виступає його ідея про чотири підсистеми дії. Вона дозволяє дати відповідь на те, що дозволяє вирішувати проблему порядку у суспільстві. **Відповідь формулюється на засадах структурного функціоналізму.**

Суспільство як оціальна система:

1. Системам притаманні властивості впорядкованості та незалежності складових частин; 2. Системи мають тенденцію до рівноваги (самопідтримуемому порядку); 3. Система може бути статичною або приймати участь у впорядкованому процесі змін; 4. Характер однієї частини системи впливає на форму, яку можуть приймати інші частини; 5. Системи підтримують свої кордони (межі) з оточуючим (зовнішнім) середовищем; 6. Розподіл та інтеграція є два фундаментальних процеси потрібних для

підтримки завданої рівноваги системи; 7. Системи мають тенденцію до порядку, який самопідтримується та включає у себе здереження кордонів (меж) системи, взаємодій частин з цілим, контроль за зовнішнім середовищем та контроль за тенденціями до змін системи із середини.

Соціальна система як взаємодія:

Говорячи про соціальну систему з точки зору функціоналізму Парсонс стверджував, що **функціональними передумовами існування систем являються:**

По-перше, соціальні системи повинні бути структуровані таким чином, що б функціонувати з іншими системами; По-друге, для виживання соціальній системі потрібна підтримка інших систем; По-третє, система повинна задовільняти значну частину потреб своїх акторів; по-четверте, система повинна мотивувати достатню участь у взаємодії з боку своїх членів; По-п'яте, система повинна мати контроль над потенційно деструктивною поведінкою; По- шосте, якщо конфлікт у системі набуває деструктивного характеру, його необхідно контролювати; По-сьоме, соціальній системі для виживання потрібна мова.

Важливе місце у парсонівському аналізі соціальних систем займає концепція **інституалізації**, яка розуміється як процес виникнення сталих моделей взаємодії акторів, що мають той чи інший статус. Такі моделі поєднуються з культурними зразками та нормативно регулюються. В процесі інституалізації складається соціальна структура системи та як наслідок виникає сама система. **Етапи інституалізації** : 1.Люди, що орієнтовані на різні цілі та потреби опиняються в ситуаціях коло вони вимушені взаємодіяти; 2. Рієнтація акторів визначається структурою потреб та тим як ця структура змінювалася під впливом інституалізації культурних зразків; 3. Норми виникають тоді, коли актори прилаштовують свої орієнтації один до одного завдяки процесу взаємодії. Такі норми виникають як засіб узгодження орієнтацій акторів, але норми обмежуються культурними зразками; 4. Ці культурні зразки регулюють наступні взаємодії надаючи їм стійкості.

3. Типові (модельні) змінні соціальних дій.

Для підтримки необхідного рівня інтегрованості соціальної системи використовуються механізми завдяки яким особистісні системи набувають таку структуру, що стають сумісними зі структурою соціальної системи:

А). **соціалізації** – за їх допомогою культурні зразки (мова, цінності, норми) інтериоризуються в системі особистості та керують структурою потреб. Під час успішної соціалізації засвоюються норми та цінності системи та стають зразками інституціональної рольової поведінки, в наслідок чого досягаючи власних цілей актори слугують інтересам системи у цілому.

Б). **соціального контролю**, що включають до себе засоби за допомогою яких у соціальних системах визначаються ролі виконання яких сприяє зменшенню напруги та відхилень. Це досягається наступними засобами: 1. Інституціоналізація, завдяки якій ролі виступають чіткими та такими, що однаково розуміються; 2. Межособистісні санкції та символи, які застосовуються для взаємного узгодження дій; 3. Ритуальні дії – виконання ритуалів сприяє збереженню та укріпленню провідних цінностей та культурних зразків; 4. Структури, які забезпечують збереження цінностей у середовищі де наявні відхилення від звичайних (нормальних) зразків поведінки (армія, місця позбавлення свободи); 5. Структури поворної інтеграції – установи соціальної реабілітації, які призначені для подолання виявлених тенденцій до відхилення; 6. Інституціалізовані системи, які здібні застосовувати насилля та принудження (поліція, армія тощо).

Парсонс досліджуючи зміни характеру соціальних дій в процесі переходу від традиційного до індустріального суспільства дійшов висновку, що у традиційному суспільстві переважають особистісні, експресивні дії та відношення, в індустріальному безособистісними, інструментальними, діловими діями та відношеннями. Такі зміни у характері соціальних дій можуть бути описані **п'ятьма модельними (типовими) змінними**:

1. Афективність – афективна нейтральність (відрізняються обсягом та силою емоціональних проявів);
2. Дифузність – специфічність (різність у тому наскільки ширше (дифузніше) або вузько (специфічно) визначені обов'язки акторів у конкретній взаємодії);
3. Партикуляризм - універсалізм (визначається що використовується при оцінці акторів та їх дій - партикулярні, суб'єктивні стандарти або універсальні, стандартизовані критерії);
4. Досягнення – приписування (визначає як оцінювати акторів – з точки зору виконання їми свої ролей та статусів, тих, що ними досягнуті або тих які ним приписані та не пов'язані з виконуваними ролями);
5. Колективність – індивідуальність, тобто якою мірою соціальні дії акторів орієнтовано на особисті інтереси або на групову мету та колективні інтереси.

4. Структурно-функціональна модель соціальної системи Т.Парсонса.

Найбільш значущою соціальною системою являється суспільство.

Поняття суспільства за Парсонсом, це – тип соціальної системи, що має вищу ступінь самодостатності, яка проявляється у взаємному обміні з оточуючим середовищем, регулюванні доступу до важливіших матеріальних ресурсів. З позицій структурного функціоналізму Парсонс виокремлює у структурі суспільства чотири підсистеми та функції, що їми виконуються

Підсистеми	Структурні компоненти	Основна функція
Соціетальне спільнота - суспільство	Норми	Інтеграція, солідаризація
Фідучітарна підсистема	Цінності	Відтворення зразка та захист (латентная функція)
Політика	Колективи	Ціледосягнення та цільовизначення
Економіка	Ролі	Адаптація, пристосування

Соціетальна спільнота за Парсонсом це колективи (групи) з певними нормами, що регулюють поведінку індивідів, забезпечують їх лояльність суспільству (наприклад, органи влади, правові інституції, громадські організації).

Функція інтеграції сприяє координації частин соціальної системи особистуєт координації частей соціальної системи. Головним соціальним інститутом для цього виступає право.

Фідучітарною підсистемою (системою опікування) виступають соціальні інститути (освіта, виховання, сім'я), які **латентну функцію**, воітворюючи культурні зразки та контролюючи їх засвоєння та виконання.

Політика (політична система) мобілізує колективи та ресурси й виконує функцію **целедосягнення** шляхом встановлення пріорітетів прітаманних у даному суспільстві та мобілізації наявних можливостей.

Економіка — створює умови для регулювання трудових ресурсів, їх залучення до виробництва та розподіл, що дозволяє пристосовувати зовнішнє середовище до суспільних потреб та **адаптуватися** до оточуючого середовища.

5. Т.Парсонс про соціальні зміни та їх джерела.

З точки зору Т.Парсонса зміни у соціальних системах відбуваються за рахунок процесів **обміну інформацією та енергетичного обміну між підсистемами**, що забезпечує потенціал змін як знутри системи соціальної дії так і між такими системами.

Джерелами змін виступають: 1. Надлишок енергії при обміні з системами дії. Проте, надлишок енергії змінює продукування як енергії так й інформації у кожній з систем під час взаємодії. 2. Іншим джерелом змін виступає нестача енергії або інформації.

Парсонс розглядав зміни з точки зору **трьох еволюційних процесів**. Він вважає, що еволюція це: 1. Збільшення диференціація системних одиниць на структури які функціонально пов'язані структури: 2. Встановлення у системах, що диференціюються нових принципів та механізмів інтеграції (наприклад інклюзія та узагальнення цінностей). 3. Зростання здібностей до виживання в умовах середи, що змінюється. За думкою Парсонса суспільство у своєму розвитку проходить три стадії: а). примітивну (дикість); 2. Проміжну (настає з появою письменності); 3. Сучасну (розпочинається з появою системи права). Слід наголосити, що Т Парсонс розглядав тільки еволюцію як форму розвитку та очікував від неї прогресу. Проте, він не мав на увазі якісних стрибків, тобто – революційних змін.

ТЕМА 4. Функціональний структуралізм Робера Мертона.

1. Внесок Р.Мертон в розробку методології функціонального аналізу. Теорії середнього рівня.
2. Стратегія та процедурні правила функціонального аналізу.
3. Концепція соціальної структури Роберта Мертона.
4. Функціоналістська теорія аномії та змін у соціальних структурах.

1. Внесок Р.Мертон в розробку методології функціонального аналізу. Теорії середнього рівня.

Якщо Т.Парсонс прагнув до створення масштабній теорій, які здібні пояснювати соціальні явища на макро рівні, то його учень – Р.Мертон вважав більш доцільним створювати **теорії середнього рівня**, що не наголошують на функціональності усіх соціальних структур, а виявляють значення кожної з них для людей, діяльність яких організується та регулюється такими структурами. З точки зору Р.Мертон загальні теорії ще не мають не тільки теоретичного, а й емпіричного підґрунтя. А теорії середнього рівня у змозі поєднати теоретичну та емпіричну соціології, надати імпульсу для посилення емпіричних досліджень та на засадах отриманих ними даних уточнювати теоретичні положення та вводити нові поняття. А вже коли буде розроблено накопичено достатню кількість теорій середнього рівня, тоді з'явиться можливість для їх об'єднання у масштабну загальносоціологічну теорію, тобто теорію вищого рівня.

Р.Мертон стверджував, що таке об'єднання середніх теорій можливе на основі єдиного методологічного підґрунтя. Такою теоретичною засадою та методом створення загальносоціологічної теорії за думкою Мертона повинен стати функціоналізм. Він вважав, що головною ідеєю функціонального аналізу полягає у можливості виявити наслідки соціальних явищ, процесів під час їх протикання у різноманітних структурах. А структурний аналіз має встановлювати детермінанти таких явищ у структурах.

Свою діяльність у цьому напрямку Мертон розпочинає з **уточнення поняття “функція”**. Соціальними функціями називаються життєво важливі соціальні процеси, що розглядаються з точки зору на те, який внесок вони роблять у збереження соціального організму. Поняття “функція” у такому випадку має відноситися тільки дорівня соціальної системи, а не до суб'єктивних мотивів діючих людей. Він визначав “функцію” як зв'язок суб'єктивно мотивованої поведінки з його об'єктивним значенням, тобто за Мертоном **“функція” це – об'єктивне значення суб'єктивної поведінки**.

2. Стратегія та процедурні правила функціонального аналізу.

Р.Мертон сформулював **основу теорему функціонального аналізу**: *“Точно так як одне явище може мати багаточисельні функції, так одна й теж функція може по різному виконуватися різними явищами”*.

З метою визначення стратегії функціонального аналізу Мертон вводить та уточнює наступні поняття: 1. “функція” – це ті спостережні наслідки, які сприяють адаптації та пристосуванню даної системи; 2. “дисфункцією” - являються ті спостережні наслідки, що зменшують адаптованість та пристосованість системи; 3. “нефункціональністю” визначаються – спостережні наслідки, що байдужі для системи, що аналізується. При цьому , функції можуть бути “явними” – такими об'єктивними наслідками, що роблять свій внесок у регулювання та пристосування системи, а головне – входять у наміри та усвідомлювалися учасниками системи. Функції можуть бути також і “латентними”, тобто такими об'єктивними наслідками, що роблять свій внесок у регулювання та пристосування системи та не входять у наміри та усвідомлюються учасниками системи. Розширює розуміння таких визначень ц поняття “соціологічна амбівалентність”, яка означає, що певна форма здібна виконувати як позитивні функції, так й негативні (бути дисфункціональними у одній і той же системі).

Функціональний аналіз вимагає детального та конкретного пояснення механізмів, за допомогою яких виконується функція. Маються на

увазі саме соціальні механізми (наприклад, розподіл ролей, встановлення ієрархії цінностей, розподіл праці, ритуали тощо).

Одинадцять заповідей функціоналізму Роберта Мертонна:

Перша (явища, що вивчаються) – об’єктом аналізу являється стандартизоване явище(соціальні ролі, соціальні процеси, соціальні структури, соціальні норми тощо. **Друга**(вивчення суб’єктивних передумов)– функціональний аналіз має спрямоватися мотив, цілі діяльності індивідів включених в систему, що досліджується. **Третя** (розуміння об’єктивних наслідків) – саме вони складають головний зміст функцій і дисфункцій. **Четверта** – необхідно чітко уявляти соціальну одиницю яку обслуговує дана функція. **П’ята** – аналіз передбачає виявлення функціональних вимог системи, провідних потреб та передумов існування, тих функцій без виконання яких система руйнується. **Шоста** – функціональний аналіз вимагає детального і конкретного роз’яснення механізмів за допомогою яких функція виконується. **Сьома** – слід мати на увазі можливість функціональних альтернатив або еквівалентів. **Восьма** – функціональний аналіз передбачає врахування чинників структурного контексту (обмежуючого впливу структури). Взаємозалежність елементів соціальної структури мінімізує число функціональних альтернатив. **Дев’ята** – функціональний аналіз, не заперечуючи значення дослідження статичних аспектів соціальної системи акцентує увагу на дослідженні її динаміки. **Десята** – особлива увага має приділятися проблемі достовірності дослідження. **Одинадцята** – функціональний аналіз не може бути пов’язаний ідеологічним чинником.

Процедурні правила функціонального аналізу:

1. Дослідник повинен створити найбільш повний опис явища.
2. Описати положення учасників стандартизованої поведінки у соціальної структури.
3. Розглянути альтернативні засоби поведінки, що не застосовуються завдяки домінуванню спостережуваного стандарту.
4. Виявити раціональне та емоційне значення, що складається учасниками у стандартизовану поведінку.
5. Розкрити мотив конформності й відхилення, мотивацію для підтримки даного стандарту або відмови від нього.
6. Описати закономірності поведінки, що не усвідомлюються учасниками поведінки, але пов’язані з головним стандартом поведінки (вихід на латентні функції).

3. Концепція соціальної структури Роберта Мертонна.

Ідея Р.Мертонна щодо соціальної структури влючає **чотири визначальних критерія:** 1. сфокусованість на відношеннях, що пов’язують різні компоненти суспільства; 2 акцент на “змодельований”, регулярний характер відносин; 3. концепція глибокого, прихованого, базового рівня

соціальної структури (відповідає концепції латентних функцій у функціональному аналізі; 4. Ідея стримуючого або допоміжного впливу, яке соціальна структура здійснює на реаліні соціальні явища (поведінку, переконання, відношення).

На засадах теорії структурного та функціонального аналізу Мертон розробив **концепцію соціальної структури**.

Центральною ідеєю концепції являється розгляд індивідів та їх дій як структурно обумовлених, закріплених у системі соціальних відношень. Структурне розміщення індивіда - це його соціальний статус. Саме ці статуси й є будівельними блоками соціальної структури.

Кожний статус має три аспекти: а). змодельований набір соціальних (загальноприйнятих) експектацій у відношенні поведінки, що вимагається для любого індивіда Це - *нормальний аспект* статусу; б). кожен соціальний статус має відповідний набір шансів, можливостей, ресурсів, пильг доступних індивідам. Це - його *вірогіднісний аспект*. в). кожен статус має відповідний набір змодельованих переконань, поглядів, життєвих принципів, що є типовими для певної групи індивідів. Це – ідеальний аспект.

Рівні вимірювання соціальної структури.

Мертон розрізняє численну та багатомірну розбудову соціальної структури яке презентується як комбінація **трьох рівнів**: нормативної, вірогіднісної та ідеальної структур. При цьому компоненти соціальної структури на усіх трьох рівнях взаємно пов'язані. Для Мертона притаманною рисою аналізу соціальної структури являється розгляд інтеграції структури як явища передбачуваного та не такого, що є завданним раніше. Різні ступені інтеграції складають спектр її характеристик від повної згоди

(консенсусу) до її повної відсутності. При цьому різноманітні відхилення, протиріччя та конфлікти він розглядав як нормальні, типічні явища у соціальній структурі, а не як патологію. Мертон наголошує, що соціальні структури самі породжують, як внутрішні зміни, так і зміни самої структури. Це – динамічний погляд на суспільство та його структури. В межах такої динаміки з точки зору Мертона існують два типи змін: 1. Регулярні, функціональні дії суспільства спрямовані на забезпечення адаптації, відтворення старого соціального порядку, або утримання у рамках , які були завдані. 2. Трансформація суспільства. Це – морфогенетичні процеси, що руйнують існуючу структуру а створюють на її місці принципово нову, створюють новий соціальний порядок. Мертон виокремлює два основних механізми морфогенезису: а). Механізм акумульованих дисфункцій як прелюдія до узгоджених соціальних змін; б). Механізм акумульованих нововведень, який спрацьовує як зростаюч зміни нормативних структур шляхом інституціоналізації порушень інституційних правил. Акумуляція

нововведень являється альтернативним механізмом морфогенезису. Цикл морфогенезису завершуючись дає початок новому циклу зміни норм.

4. Функціоналістська теорія аномії та змін у соціальних структурах.

Мертон виокремлює елементи соціальної структури які визначають її сутність. Перший з них – це визначені культурою цінності й інтереси, які виступають в якості законних інституціональних цілей всього суспільства або його окремих частин. Другий – визначає та контролює засоби досягнення таких цілей. При цьому вибір засобів досягнення цілей обмежується інституціоналізованими нормами. Тоді розбалансованість між культурними цілями та інституціональними засобами їх досягнення призводить до стану аномії, тобто цінностно-нормативного вакууму, що означає, що ціннісні регулятори поведінки суттєво знесилені, неузгоджені та фрагментовані. Мертон вважав аномію похідним результатом від деформованого стану соціальної структури, який підштовхує членів суспільства до поведінки, що відхиляється (девіантної поведінки).

Враховуючи різне ставлення індивідів до суспільним цілям та засобам їх досягнення Мертон виокремлює **пять типів** найбільш характерної поведінки.

Тип поведінки	Визначені культурою цілі	Інституціоналізовані засоби
Підкорення нормам - Конформізм	+	+
Інновація	+	-
Ритуалізм	-	+
Ретризм (відхід)	-	-
Бунт	±	±

При “**конформності**” поведінки має місце співпадання поведінкових моделей з культурними цілями та інституціоналізованими засобами їх досягнення. Конформність за Мертоном, розповсюджується коли ступінь стабільності суспільства є високою. Під “**інновацією**” розуміється тип поведінки, який передбачає появу настанови розробляти нові методи досягнення цілей, що соціально забарвлена емоціонально. “**Ритуалізм**” проявляється у тому, що індивід продовжує притримуватися норм які не приводять його до культурно визнаних цілей, а це робить його поведінку безглуздою. тобто, що індивід продовжує строго придерживатися норм, которые не ведут его к культурно определенным целям, таким образом, поведение его предстает бессмысленным. “**Ретризм**” – це відмова від цілей та засобів якими вони досягаються, відчуждення від соціально визнаної лінії поведінки. “**Бунт**” (заколот) – вимога нового соціального порядку виникає

тоді, коли існуюча соціальна система заважає досягненню законних цілей певними соціальними верствами.

Мертон вказував, що асоціальна поведінка набуває значних масштабів коли система цінностей є привабливою для членів суспільства, а соціальна система обмежує або закриває доступ до них. У крайніх випадках тоді може наступати культурний хаос або аномія.

ТЕМА 5.Інтелектуальні коріння конфліктних теорій. Діалектична теорія конфлікту РальфаДарендорфа.

1. Сутність конфліктних теорій як віддзеркалення конфліктів у соціологічній науці.
2. Теорія Карла Маркса про причини та функції соціальних конфліктів.
3. Конфліктний функціоналізм Георга Зіммеля.
4. Конфліктна модель суспільства за РальфомДарендорфом. Імперативно координовані асоціації як елементи суспільної структури.

1. Сутність конфліктних теорій як віддзеркалення конфліктів у соціологічній науці.

Проблематика, що пов'язується з конфліктами знаходить в полі зоу багатьох соціологічних шкіл та знайшли своє відображення у багатьох соціологічних парадигмах Так, функціональна парадигма підкреслюючи значущість інтеграції, солідарності, злагоди для усіх частей системи розглядає конфлікт як тимчасовий стан та акцентує увагу на засобах повернення у стабільне, урівноважене становище.

Конфліктна парадигма у цьому питанні є пряма протилежність. Вона робить наголос саме на конфліктній природі соціальних відносин, підкреслює значущість конфлікту як стимула розвитку, джпротивоположностьфункціональной, акцент делается на конфликтнойприродевсехсоциерела змін. Прибічники конфліктної парадигми вважають, що у кожній соціальній структурі маються протилежності, виникає напруга, відбуваються конфлікти. Причиною конфліктів, насамперед вважаються прагнення до перерозподілу ресурсів, полярності соціальних позицій, протиріччі інтересів.

Для конфліктних теорій притаманне розуміння конфлікту як: 1. Того, що усі соціальні відносини включають конфлікт інтересів; 2. Що соціальні системи самі систематично породжують конфлікти; 3. Того, що конфлікт є невідворотній та поширеним у соціальних системах; 4. Конфлікти в

соціальних системах проявляються у полярній протилежності інтересів; 5 Частіше за все конфлікти відбуваються з причини нестачі ресурсів, а особливо влади, яка являється найбільш дефіцитним ресурсом; 6. Конфліктів як головного джерела соціальних змін.

У теоріях конфліктів виокремлюються напрямки:

1. **Критичний:** марксизм, неомарксизм, франкфуртська школа и Ю. Хабермас, Р. Мілз, П. Бурдьє. Усі представники критичного напрямку розвиваючи ідеї К. Маркса вважають, що, конфлікти у суспільстві можуть бути викоренені.

2. **Аналітичний** (продовжує розвиток ідей М.Вебера): теорії Р. Дарендорфа, Л. Козера, Р. Коллінза. Усі представники - соціологи аналітичного напрямку вважають що конфлікти - невідворотні.

3. Конфліктний функціоналізм (Георга Зіммеля).

Говорячи про інтелектуальні коріння конфліктних теорій слід вказати, що практично усі вчені суспільствознавці, які торкалися проблем управління, держави, влади тощо так чи інакше створювали теоретичні передумови для появи конфліктних теорій за усіма їх напрямками. Але найбільш вагомими ми можемо вважати теорію Карла Маркса про причини, функції та механізми соціальних конфліктів та теоретичний спадок німецького вченого Георга Зіммеля, який отримав назву конфліктного функціоналізму.

2. Теорія Карла Маркса про причини та функції соціальних конфліктів.
Марксистська теорія це підхід, що спирається на концепцію суспільства як системи відносин, які ґрунтуються на нерівному розподілі економічно значущих ресурсів між людьми, життєдіяльність яких дане суспільство організує та упорядковує. За К.марксом економічна організація суспільного життя впливає на усі його інші сфери. Цій організації (економічній) притаманні такі сили, що породжують класовий конфлікт, що призводить до революцій. Тобто головні протиріччя у вигляді класового конфлікту виникають між класом експлуататорів та класом експлуатуємих. Класові конфлікти характеризуються полярністю, при чому клас експлуататорів пригнічує інші класи, забезпечує цим собі панівне положення. А класи, що експлуатуються (насамперед, мається на увазі робітничий клас, що обумовлюється капіталістичною сутністю суспільства, усвідомлюючи свої інтереси, створює політичну організацію та під її керівництвом виступає проти класу буржуазії й капіталістів за своє соціальне звільнення та своїх союзників від експлуатації.

Основні ідеї Карла Маркса:

1. Усі люди мають певні інтереси та поводяться у відповідності з ними;
2. Маркс аналізуючи суспільство у термінах конфлікту між різними соціальними групами підкреслював зв'язок між ідеологією та класовими інтересами тих хто її створює. При цьому ідеологія у буржуазному, капіталістичному суспільстві захищає інтереси саме буржуазії як правлячого класу.
3. Маркс підкреслював важливу роль технологій та засобів і форм володіння власністю у визначенні образу життя людей та розвитку соціального конфлікту. Він вірив у те, що суспільство може бути безконфліктним (у соціальному сенсі) та безкласовим.
4. Конфліти тим глибше та гостріше чим біль нерівномірно розподіляються ресурси між панівними класами та класами, що експлуатуються.
5. Чим більш чітко та глибоко розуміють свої інтереси класи, які експлуатуються, тим раніше ними усвідомлюється беззаконність, несправедливість існуючого розподілу дефіцитних ресурсів та тим скоріше вони вступають у відкритий конфлікт з пануючими верствами суспільства.
6. Чим більше насилля застосовується у класовому конфлікті, тим більшими стануть зміни у соціальній структурі та системі розподілу ресурсів.

Виходячи з марксистської точки зору можновтвержувати, що у житті суспільства конфлікти функції виконують, як позитивні, так і негативні конфлікти у житті суспільства?

До **позитивних функцій** конфліктів більшість соціологів відносить:

- соціально-діагностичну — виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;
- регулюючу — конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;
- інтегративну — участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль;
- інноваційну — конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових норм та цінностей, дозволяють уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;
- комунікативну — пошук шляхів розв'язання конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспосовування його учасників,

спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;

- соціально-психологічну — конфлікти сприяють зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їх інтенсивності.

До **негативних функцій** частіше за все відносять:

- дестабілізуючу — деструктивні конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосуванню насильницьких методів розв'язання існуючих проблем;
- надлишково-витратну — конфлікти, як правило, вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема, емоційних ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;
- дезорганізуючу — конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності. Величезне розмаїття конфліктів, що повсякчас виникають у нашому житті, надзвичайно актуалізує проблему їх класифікації, згрупування їх за певними ознаками для вибору адекватних методів управлінського впливу.

3. Конфліктний функціоналізм Георга Зіммеля.

Зіммель як засновник формальної соціології також відомий як засновник теоретичної конфліктології. За його думкою конфлікти у суспільстві є невідворотніми. На відміну від Маркса, який вважав, що конфлікт проявляється в системі відносин між панівними та експлуатуємими класами, Зіммель презентує соціальну структуру у вигляді взаємопов'язаних процесів асоціації та дисоціації у змісті яких конфлікт є органічною, природною частиною та **необов'язково** призводить соціальних змін та руйнування системи. Виходячи з цього конфлікти можуть мати позитивні наслідки у вигляді зміцнення соціальної системи за рахунок поєднання у боротьбі в процесі конфлікту та начтупної уніфікації соціального організму.

Він розглядав конфлікт виходячи з положень формальної соціології на прикладі соціальних інтеракцій або відношень у вигляді діад та тріад, стверджуючи при цьому, що певні властивості цих соціальних форм проявляються незалежно від того хто вступає в інтеракцію окремі люди, організації, національні держави або їх об'єднання. Наприклад принцип «розділяй та пануй» можливі та внутрішньо притаманні саме тріаді, а не діаді.

Зіммельсформулював положення Ключові положення Зіммеля щодо гостроти конфліктів, а саме – конфлікт виявляється гострішим: 1. Чим більше груп залучено в конфлікт емоційно; 2. Чим краще "згруповані" групи, втягнуті в конфлікт; 3. Чим вище відносна згуртованість груп, що беруть участь у конфлікті; 4. Чим менше ізольовані й загострені конфліктуючі групи

завдяки широкій соціальній структурі; 5. Чим більше конфлікт стає самоціллю; 6. Чим більше, за уявленням його учасників, конфлікт виходить за межі індивідуальної мети та інтересів.

Зіммель вказував на функції конфлікту по відношенню до його учасників:

А). Чим сильніше у групі розбрат та частіше міжгрупові конфлікти, тим менше вірогідним є те, що кордони між групами зникнуть. Б). Чим сильніше гострота конфлікту, тим менше інтегрована група, тим вірогідніше деспотична централізація конфліктних груп. В). Чим гостріше конфлікт, тим сильніше внутрішня згуртованість конфліктних груп.

Зіммель також вказував на функції соціального конфлікту у відношенні до соціального цілого:

1. Чим менше гострота конфлікту та чим більше соціальне ціле базується на соціальній взаємодії, тим більш вірогідно, що конфлікт має інтегративні наслідки для соціального цілого.

2. Чим частіше конфлікти та чим менше вони є гострими, тим краще члени підпорядкованих груп можуть позбавитися ворожості та відчувати себе хаяєвами своєї долі, тобто підтримувати інтеграцію системи.

3. Чим менш гострий конфлікт та чим він частіше виникає, тим більше вірогідність того, що будуть створені норми для регулювання конфліктів.

4. Чим сильніше ворожнеча між групами у соціальній ієрархії та чим менш часто трапляються відкриті конфлікти між ними, тим сильніше їх внутрішня згуртованість й тим вірогідніше, що вони будуть тримати певну соціальну дистанцію й тим сами сприяти збереженню існуючого порядку.

5. Чим більше продовжується конфлікт, тим менш гострий конфлікт між групами, які у різному ступені мають владу й тим більш вірогідно. Що вони відрегулюють своє ставлення до влади.

6. Чим гостріше та довше тягнеться конфлікт, тим більш вірогідно, що групи не пов'язані до того між собою створять коаліцію.

7. Чим довше існує загроза гострого конфлікту між партіями, тим міцніше коаліції у які вступає кожна зі сторін, що приймає участь у конфлікті.

4. Конфліктна модель суспільства за Ральфом Дарендорфом.

Головною тезою Р. Дарендорфа являється положення про те, що диференційний розподіл владинезмінно стає визначальним чинником систематичних соціальних конфліктів. Суспільство не може існувати, як без конфліктів, так й без згоди тому, що вони являються передумовами один одного.

Дарендорф створив конфліктну теорію суспільства. Однією з провідних ідей цієї теорії є те антмарксистська ідея про те, що клас визначається не формою власності, а кількістю влади. Він вважав, що різні позиції у суспільстві володіють різними обсягами владних півноважень. Влада належить не індивідам, а позиціям. Саме тому Дарендорфа цікавить структура таких позицій та конфлікти між ними, оскільки першим завданням аналізу конфлікту виступає визначення владних ролей у суспільстві. Влада завжди розуміється як зверхність та підкорення. Поширеним є очікування, що ті хто займають владні позиції контролюють підлеглих, тобто вони домінують завдяки очікуванням оточуючих. Як і влада такі очікування відносяться не до людей а до певних позицій. До того ж зони владного контролю у суспільстві конкретизовані, а тому людина, яка має владу в одній групі не обов'язково займає таку ж позицію в іншій.

За Дарендорфом – суспільство складається з низки елементів, які він називав *імперативно координованими асоціаціями (ІКА)*, тобто це певні структури соціальних відношень в яких маються ролі панування та підкорення. Таким чином любую соціальну одиницю (малу групу, спільноту чи суспільство в цілому) можна розглядати в якості ІКА за умов, що у цій одиниці у наявності диференційований розподіл влади. В ІКА такі відношення прагнуть стати легитимними, а тоді їх можна розглядати як авторитета, який має загально визнане або нормативне право панувати над іншими. Дарендорф, виходячи з цього, вважав, що “суспільний порядок” підтримується завдяки процесів, що створюють відношення “автритету” в різних типах ІКА існуючих у кожній верстві соціальної системи.

Влада та авторитет – це дефіцитні ресурси, а за них точиться постійна боротьба та конкуренція між підгрупами все тих ІКА. Саме ці боротьба та конкуренція складають джерела конфліктів та змін у інституціоналізованих зразках. Не дивлячись на те, що різні ролі в ІКА в різній мірі користуються авторитетом слід виділяти **два типи ролей**: керуючих та керованих. В кожній групі є такі члени які прагнуть зберегти свій статус-кво займаючи керівні позиції, також є й такі хто прагне змін на власну користь. Тобто завжди влюбій асоціації існує, як найменше,

прихований конфлікт інтересів, а це значною мірою зменшує легітимність існуючої влад. Легітимна влада прймає до тих хто не підкоряється відповідні санкції.

Для взаємодій керівників та керованих немає потреби в тому, що б конфлік інтересів усвідомлювався індивідами. Їх інтереси, як тих хто панує, так й тих хто підкоряється відображуються в очікуваннях (ролях), що відповідають певним позиціям. Займаючи певні позиції індивіди ведуть себе у відповідності до очікувань пов'язаних з такими позиціями. Вони адаптуються до своїх ролей й коли приймають участь у конфлікті між пануючими та підкореними, керівниками та керованими. Дарендорф називав ці неусвідомлені рольові очікування **латентними інтересами**, а **явні інтереси** = такі латентні інтереси, що стали усвідомленими. А аналіз зв'язку між ними вважається одним з головних завдань теорії конфлікту.

Дарендорф розрізняє **три типи груп стосовно конфлікту**:

1. *квазігрупа* - це великі рупи людей, які займають позиції з ідентичними рольовими інтересами;
2. *групи інтересів* – це ті, що виникають з квазігруп, мають структуру й форму організації, програму певні цілі, членів колективу (колективів);
3. *конфліктні групи* – це ті що виникають з усієї множинності груп інтересів, які реально приймають участь у групових конфліктах.

У деяких ІКА прагнення завоювати авторитет є прихованим, тобто індивіди не усвідомлюють свої інтереси. Тоді за певними умовами відбувається поляризація ІКА, а саме квазігрупипанючих та підкоряємих перетворюються в конфліктні групи. При цьому кожна з них починає усвідомлювати власні об'єктивні інтереси, які потім вступають у конкуренцію з автортетом. На підставі цього, відбуваєть поляризація в наслідок якої відбувається конфлікт та перерозподіл авторитету в ІКА. Все це призводить до інституціоналізації нового комплексу ролей для правлячих та підкорених, нових груп інтересів, які знову починають конкурувати за авторитет. Таким чином конфлікти в суспільстві будуть завжди.

Дарендорф вважав, що конфлікт це – неминучий процес, що виникає між протилежними силами, які діють у соціально-організаційних структурах. Він прискорюється завдяки низці опосередкованих умов або змінних. При цьому рішення конфлікту, у якийсь час, створює такий стан структури, який при певних умовах невідворотно призводить до нових конфліктів.

Консервативна функція конфліктів (підтримка існуючого порядку) є тільки частиною соціальної реальності, оскільки вони також стимулюють зміни та розвиток. Коли конфлікт є масштабним відбуваються радикальні зміни. До того ж, коли вони супроводжуються насильством, структурні зміни відбуваються раптово. Не залежно від природи конфлікту слід чітко розуміти відношення між конфліктами та змінами, а також між конфліктами та існуючим станом речей.

ТЕМА 6.«Конфліктний функціоналізм Л. Козера»

1. Загальні принципи аналізу соціальної системи за Л. Козером.
2. Заподій соціальних конфліктів та їх держтроту.
3. Тривалість конфліктів та їх функції.

1. Загальні принципи аналізу соціальної системи за Л. Козером.

У 1956 р. американський соціолог **Люїс Козер** опублікував книгу «**Функції соціального конфлікту**», де він виклав свою концепцію, що дістала назву «*Концепції позитивно-функціонального конфлікту*».

Козер згоден з багатьма ідеями марксизму, передусім з розумінням історичної, активізуючої ролі протиріч в громадському житті. Проте в значно більшій мірі в побудові своєї теорії конфлікту він відштовхувався від ідей Г. Зиммеля. Хоча Козер постійно піддавав критиці парсонсовський функціоналізм за те, що той не звертався до проблеми конфлікту, він не менш різко критикував і Дарендорфа - за те, що той не надавав належного значення позитивним функціям конфлікту, необхідного для збереження соціальних систем. Він підкреслює інтеграційні, адаптивні функції конфлікту, які навіть у відкритій формі сприяють збереженню життєдіяльності і стійкості інституалізованих зразків соціальної організації.

Тези схеми Козера охоплюють широкий круг змінних явищ : 1) причини конфлікту; 2) гостроту конфлікту; 3) тривалість конфлікту, 4) функції конфлікту.

Образ суспільства по Л. Козеру.

1. Соціальний світ можна розглядати як систему по-різному взаємозв'язаних частин.
2. У будь-якій соціальній системі по-різному взаємозв'язаних частин виявляється відсутність рівноваги, напруженість, конфліктні інтереси.

3. Процеси, що протікають в складових частинах системи і між ними, за певних умов сприяють зміні, зростанню або зменшенню інтеграції і адаптивності системи.

4. Можна також уявити, що багато процесів, які, як завжди вважається, руйнують систему (наприклад, розбіжності, насильство, конфлікти і так далі) за певних умов зміцнюють основу інтеграції системи, а також її здатність пристосовуватися до умов, що змінюються.

Пояснення причинно-наслідкових зв'язків між конфліктом і збереженням системи :

1. Порушення інтеграції складових частин системи призводить до
2. спалахів найрізноманітніших конфліктів між складовими частинами, що призводить до
3. тимчасовій дезинтеграції цілісної системи, це за певних умов
4. робить систему гнучкішою, що
5. посилює її здатність позбавлятися за допомогою конфлікту від тих, що загрожують їй в майбутньому порушень рівноваги, що
6. система виявляє високий рівень пристосовності до умов, що змінюються.

2. Причини соціальних конфліктів та їх гострота.

Конфлікт виникає тоді, коли в існуючій системі розподілу дефіцитних ресурсів відмовляють в законності. Конфлікт - ця така поведінка, яка спричиняє за собою боротьбу між осоружними сторонами із-за дефіцитних ресурсів і включає спроби нейтралізувати, завдати шкоди або знищити супротивника.

Причини конфлікту.

I. Чим більше незаможні групи сумніваються в законності існуючого розподілу дефіцитних ресурсів, тим вірогідніше, що вони повинні будуть розпалити конфлікту.

II. Чим більше зубожіння груп з абсолютного перетворюється на відносне, тим більше ймовірно, що ці групи стануть призвідниками конфліктів.

Гострота конфлікту залежить від:

I. Чим більше здійснюється умов, що викликають виникнення конфлікту, тим він гостріший.

II. Чим більше емоцій викликає конфлікт у тих, хто в нім бере участь, тим гостріше сам конфлікт.

III. Чим жорсткішою є соціальна структура, тим менше в ній буде інституціалізованих засобів, що дозволяють гасити конфлікти і напруженість, тим гостріше буде конфлікт.

IV. Чим більше групи, залучені в конфлікт, переслідують свої реалістичні (об'єктивні) інтереси, тим м'якше конфлікт.

V. Чим більшою мірою групи конфліктують із-за нереалістичних спірних питань (помилкових інтересів), тим гостріше конфлікт.

VI. Чим більшою мірою конфлікти об'єктивувалися за межами індивідуальних інтересів і на більш високому рівні, тим гостріше конфлікт.

VII. Чим більше конфлікт в групі пов'язаний з найбільш суттєвими цінностями і проблемами, тим він гостріший.

Гострота конфлікту залежить: від кількості умов, які його викликають; від кількості та типів емоцій учасників; від жорсткості соціальної структури; від гостроти попередніх конфліктів; від виходу конфлікту за межі індивідуальних інтересів; від зв'язку з найбільш суттєвими цінностями і проблемами; від кількості інституціалізованих засобів, що дозволяють гасити конфлікт; від реалістичності інтересів, які переслідують групи залучені в конфлікт.

Козер, визначає гостроту конфлікту : 1) по рівню взаємного протиборства двох сторін, що беруть участь в конфлікті, 2) по мірі застосування насильства в подібному протиборстві.

3.Тривалість конфліктів та їх функції.

Тривалість конфлікту :

I. Чим менше обмежені цілі протилежних сторін, що беруть участь в конфлікті, тим триваліше конфлікту.

II. Чим менше одностайності проявляють конфліктуючі сторони відносно цілей конфлікту, тим триваліше конфлікт.

III. Чим менше інтерпретацій сторони, що беруть участь в конфлікті, можуть дати символічному сенсу перемоги або поразки своїх супротивників, тим триваліше конфлікт.

IV. Чим краще лідери конфліктних груп зуміють зрозуміти, що за те, щоб повністю досягти своїх цілей, треба заплатити набагато дорожче, ніж за те, щоб отримати перемогу, тим менш тривалим буде конфлікт.

V. Чим краще лідери кожної з конфлікуючих груп уміють переконувати своїх послідовників в необхідності покласти край конфлікту, тим він менш тривалий.

Тривалість конфлікту обернено пропорційна: ясності цілей конфліктних груп; міри згоди конфліктних груп з приводу цілей, сенсу перемоги або поразки в конфлікті; здібності лідерів зрозуміти чого варта перемога і переконати своїх прибічників в тому, що бажано припинити конфлікт.

Прямо пропорційна: кількості цілей конфлікту; міри поляризації конфлікуючих сторін; кількості екстремістських фракцій в конфлікуючих групах.

Далі Козер зосередити свою увагу передусім на позитивних функціях конфлікту : 1) по збереженню різних інституціоналізованих зразків як в усій соціальній системі, так і в її підсистемах, 2) щоб зміни, що відбуваються в системі, забезпечували її зростаючу адаптивність. За Козером, конфлікт - страхуючий клапан системи, що дозволяє через наступні реформи і інтеграційні зусилля на новому рівні приводити соціальний організм у відповідність з умовами, що змінилися. У цьому плані він розвиває традицію організмичних аналогій в соціологічному теоретизуванні у дусі Г. Спенсера і Г. Зиммеля. Тобто конфлікт розглядається як функціональний процес, сприяючий підтримці життєво важливих умов функціонування «соціального організму».

Функції конфлікту для групи :

I. Чим гостріше конфлікт, тим відповідно чіткіші межі має кожна конфліктна група.

II. Чим гостріше конфлікт, ніж більше диференційовано розподіл праці в кожній конфліктній групі, тим вірогідніше, що кожна з них матиме централізовану структуру прийняття рішень.

III. Чим гостріше конфлікт, чим очевидніше, що він впливає на усі сегменти кожної групи, тим більше конфлікт зміцнює структурну і ідеологічну солідарність членів відповідних конфліктних груп.

IV. Чим первинніші стосунки, що зв'язують членів відповідних конфліктних груп, чим гостріше конфлікт, тим сильніше він пригнічує розбіжності і відхилення в кожній конфліктній групі і примушує підкорятися нормам і цінностям.

V. Чим меншу жорсткість має соціальна структура там, де відбувається міжгруповий конфлікт, чим частіше і м'якше конфлікт, тим вірогідніше, що конфлікт викличе зміни системи, посиливши її адаптивність і інтеграцію.

VI. Чим частіше відбуваються конфлікти, тим менше вірогідність того, що вони відбивають розбіжності з приводу найбільш суттєвих цінностей, тим вірогідніше, що їх функції будуть спрямовані на те, щоб підтримувати рівність.

VII. Чим частіше конфлікти і чим вони м'якші, тим вірогідніше, що вони повинні сприяти нормативному регулюванню конфлікту.

VIII. Чим менш жорсткою є система, тим вірогідніше, що саме конфлікт може встановити рівновагу і ієрархію влади в системі.

IX. Чим менш жорсткою є система, тим вірогідніше, що конфлікт викличе утворення асоціативних коаліцій, які збільшать об'єднання і інтеграцію системи.

Козер услід за Зиммелем показав, які деякі наслідки конфлікту для кожної групи, що бере в нім участь (I - IV), і для того соціального цілого, де відбувається конфлікт (V - IX). У першій групі тез відзначається, що конфлікт може 1). чітко розмежувати групи і їх компетенцію. 2). сприяти централізації ухвалення рішень. 3). зміцнювати ідеологічну єдність, посилювати соціальний контроль. Якщо структура системи не дуже жорстка, рухлива, то конфлікт може сприяти новаціям, творчості, інтеграції, зменшує ворожість, приковує увагу еліти до поганої пристосованості системи.

Тези відрізняються тенденцією підкреслювати виключно інтеграцію і адаптивність системи.

ТЕМА 7. «Розвиток конфліктного напрямку в соціології в ХХ століття»

1. Узагальнювальна теорія конфлікту Кеннета Боулдінга.
2. Конфліктна теорія стратифікації Рендалла Коллінза.
3. Неомарксизм Франкфуртської школи.
  - 3.1 Критика сучасного суспільства Макса Хоркхаймера, Герберта Маркузе і Теодора Адорно.
  - 3.2 Критика культури капіталістичного суспільства.
4. Франкфуртська школа у другій половині ХХ ст. Ю. Хабермас.

1. Загальна теорія конфлікту Кеннета Боулдінга

Кенет Боулдінг, автор «загальної теорії конфлікту» в роботі «Конфлікт і захист. Загальна теорія» (1963 р.) спробував викласти цілісну наукову теорію конфлікту, що охоплює усі прояви живої і неживої природи, індивідуальному життю і громадському. Він застосовує конфлікт в аналізі як фізичних, біологічних, так і соціальних явищ, доводячи, що навіть нежива природа повна конфліктів, ведучи «нескінченну війну моря проти суші і одних форм земної породи проти інших форм».

Позитивна роль конфлікту прибічниками діалектичного підходу бачиться в наступному:

1. конфлікт допомагає прояснити проблему;
2. конфлікт посилює здатність організації до змін;
3. конфлікти можуть посилювати мораль, поглиблюючи і збагачуючи взаємини між людьми;
4. конфлікти роблять життя цікавішим, будять допитливість і стимулюють розвиток;
5. конфлікти можуть сприяти самостійному підвищенню рівня кваліфікації і знань;
6. конфлікти підвищують якість рішень, що приймаються;
7. конфлікти сприяють виробництву нових творчих ідей;
8. конфлікти допомагають зрозуміти людям, хто вони є насправді.

Основні положення теорії Боулдінга:

1. конфлікт невід'ємний від громадського життя; (у природі людини — прагнення до боротьби з собі подібним);
2. у природі людини лежить прагнення до постійної ворожнечі з собі подібними;
3. конфлікт — ситуація, в якій кожна із сторін прагне зайняти позицію несумісну і протилежну по відношенню до інтересів іншої сторони;
4. конфлікт можна долати або обмежувати;
5. усі конфлікти мають загальні зразки розвитку; їх детальне вивчення і аналіз надає можливість створити узагальнювальну теорію —

- «загальну теорію конфлікту», яка дозволить суспільству контролювати конфлікти, управляти ними, прогнозувати їх наслідки;
6. ключовим поняттям конфлікту є конкуренція; конкуренція ширше поняття конфлікту, оскільки не кожна конкуренція переходить в конфлікт. У сторін немає обізнаності про факт їх суперництва.
  7. у справжньому конфлікті мають бути присутніми обізнаність сторін і несумісність їх бажань.
  8. Боулдінг виділяє два аспекти соціального конфлікту : статичний і динамічний. Статичний — аналіз сторін (суб'єктів) конфлікту (особи, організації, групи) і стосунків між ними (етнічних, релігійних, професійних.). Динамічний — вивчає інтереси сторін як спонукальні сили в конфліктній поведінці людей. (динаміка конфлікту — сукупність реакцій у відповідь сторін на зовнішні стимули).

2. Конфліктна теорія стратифікації Рэндалла Коллінза

Більшість теоретиків конфлікту вважали, що соціальні структури носять зовнішній і примусовий характер по відношенню до агента, Коллінз розумів соціальні структури невід'ємними від конкретної людини, яка конструює їх і чий моделі взаємодії складають їх суть. Коллінз був схильний розглядати соціальні структури скоріше як моделі взаємодії, а не як зовнішні та ті, що мають примусовий характер. Крім того, тоді як більшість теоретиків конфлікту вважали, що агент випробовує примус зовнішніх сил, Коллінз вважав, що актор постійно створює і відтворює соціальну організацію.

Коллінз вирішив досліджувати соціальну стратифікацію, оскільки це інститут, що зачіпає надзвичайно багато сторін життя, у тому числі «добробут, політику, кар'єру, сім'ї, клуби, співтовариства, стилі життя». Він критикував марксистську теорію як «однофакторне пояснення багатофакторного світу».

Коллінз вважав, що Вебер працював у рамках марксистської теорії стратифікації і далі розвивав її. З одного боку, стверджувалося, що Вебер визнавав існування різних форм конфліктів, що призводять до багатогранної системи стратифікації (наприклад, клас, статус і влада). З іншого боку, Вебер розробив теорію організацій, які Коллінз бачив ще однією ареною для конфліктуючих інтересів.

Коллінз звернувся до розробки власного конфліктного підходу до стратифікації, що має більше загального з феноменологічною і етнометодологічною теоріями, чим з теорією Маркса або Вебера. Коллінз почав з декількох тверджень:

Вважається, що людям властива товариськість, але вони також розташовані і до конфліктів. У соціальних стосунках існує вірогідність конфлікту, оскільки однією людиною або багатьма людьми у взаємодіючому оточенні завжди

може бути використаний «жорсткий примус». Коллінз вважав, що люди прагнуть максимізувати свій «суб'єктивний статус» і що їх здатність до цього залежить як від їх ресурсів, так і від ресурсів тих, з ким вони мають справу. Він вважав людей егоїстичними; таким чином, конфлікти можливі, тому, що інтересам властивий антагонізм.

Три базових принципа: люди живуть в сконструйованих ними суб'єктивних світах; інші люди можуть мати владу, щоб впливати на суб'єктивний досвід індивіда або навіть його контролювати; люди часто намагаються контролювати індивіда, який їм протистоїть. Вірогідним результатом буде міжособовий конфлікт.

На основі цього підходу Коллінз розробив п'ять принципів аналізу конфлікту, які застосував до соціальної стратифікації, хоча вважав, що їх можна прикласти до будь-якої сфери соціального життя.

1. Люди - істоти, дії яких, мотивовані егоїзмом, поведінку їх можна розглядати як маневри для отримання різних переваг, так що вони можуть досягти задоволення і уникнути невдоволення. У своїх зусиллях знайти задоволення вони уразливі з точки зору емоцій.

2. конфліктна теорія стратифікації повинна досліджувати матеріальні умови, що впливають на взаємодію..

3. в ситуації нерівності групи, контролюючі ресурси, ймовірно, спробують експлуатувати ті, яким бракує ресурсів.

4. теоретик конфлікту повинен досліджувати такі явища культури, як переконання і ідеали, з точки зору інтересів, ресурсів і влади.

5. він вивів декілька принципів: соціологи не повинні просто теоретизувати на предмет стратифікації, а повинні досліджувати її емпірично, якщо це можливо, використовуючи порівняльний аналіз. Гіпотези слід формулювати і емпірично перевіряти за допомогою порівняльних досліджень. Нарешті, соціолог повинен дивитися на причини соціальних явищ, особливо численні чинники будь-якої форми соціальної поведінки.

Такий науковий підхід привів Коллінза до розробки широкого набору припущень про стосунки між конфліктом і різними специфічними аспектами соціального життя.

2. Неомарксизм Франкфуртської школи

Ідеї Маркса отримали своє подальше розвиток у ряді похідних теорій, якімають багато істотних відмінностей. Джордж Рітцер виділяє такі напрями неомарксизму : економічний детермінізм; гегельянський марксизм (Георг Лукач, АнтоніоГрамши); критична теорія.

Неомарксизм - це не просто оновлений марксизм. Це а новий напрям соціальної думки, в якому філософські, політекономічні і соціологічні поняття,

що використалися в марксизмі, виявляються сполученими за допомогою центральної категорії - відчуження. Капіталізм розглядається як суспільство загального відчуження і піддається різкій критиці.

Критична теорія виникла на базі Інституту соціальних досліджень у Франкфурті, в Німеччині в 1930 році. Основні представники: М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм. Критична теорія своєю метою ставила точніше розкриття природи суспільства. Її представники віддавали перевагу критиці різних аспектів соціальної дійсності. Це ліворадикальна соціологія.

Методологічні принципи: заперечення позитивізму з його розмежуванням цінностей і фактів (у Дюркгеймовському сенсі) ; прихильність до гуманізму, прагнення до звільнення людини від усіх форм експлуатації; акцент на значущість людського початку в соціальних стосунках.

Критика соціології представниками франкфуртської школи за:

- «сцієнтизм», який перетворює науковий метод на самоціль;

- те, що соціологія серйозно не критикує суспільство і не намагається вийти за межі сучасної соціальної структури, соціологія відмовилася від своїх зобов'язань допомагати людям, гнобленим сучасним суспільством.

- те, що соціологи фокусують увагу на суспільстві в цілому, а не на конкретних індивідуумах в суспільстві; соціологів звинувачують в ігноруванні взаємодії індивідуумів і суспільства. Через те що соціологи ігнорують особу, їх вважають нездатними сказати що-небудь значуще з приводу політичних змін, які могли б привести до «справедливого і гуманного суспільства». На їх думку соціологія стає «невід'ємною частиною існуючого суспільства, замість того щоб бути засобом критики і прискорювачем новлення».

3.1 Критика сучасного суспільства і його культури Макса Хоркхаймера, Герберта Маркузе і Теодора Адорно.

Критика сучасного суспільства і його складових

Неомарксистська критична теорія спирається на концепцію суспільства як системи тотального, всепроникного контролю. Внемарксизмі контроль зв'язується не з прямим примусом і експлуатацією з боку панівного класу, а з непомітною для людей, трансформацією природних для людини потягів та прагнень, що трансформуються в «помилкові» потреби, задоволення яких веде не до вільного розвитку особистості, а до зміцнення соціального порядку, що склався. На думку теоретиків критичної школи, позиція панування у сучасному світі перемістилася з економіки в сферу культури. Критична школа намагається зробити акцент на пригнічення особистості культурою в сучасному суспільстві.

Критична школа перейняла відмінність, яку Вебер проводив між *формальною раціональністю* і *субстанційною раціональністю*, яку прибічники критичної теорії розглядали ще як *розум*.

Незважаючи на уявну раціональність сучасного життя, критична школа вважає, що у сучасному світі переважає ірраціональність. Подібна точка зору може бути названа «іраціональністю раціональності» або, точніше, ірраціональністю формальної раціональності. На думку Герберта Маркузе, хоча сучасне суспільство з'являється втіленням раціональності, «це суспільство ірраціонально в цілому». Ірраціонально, що раціональний світ руйнівний для індивідуумів, їх потреб і здібностей; що світ підтримується за рахунок постійної загрози війни; що, незважаючи на існування достатньої кількості засобів, люди продовжують залишатися бідними, пригнобленими, експлуатованими і нездатними реалізувати себе.

Критична школа, в першу чергу, фокусує увагу на одному з видів формальної раціональності — сучасної технології. Маркузе вважав, що використання технології в сучасному капіталістичному суспільстві призводить до тоталітаризму. Відбувається вирівнювання людей на рівні їх «усереднювання», що полегшує здійснення влади і панування одних над іншими. Фактично, на думку Маркузе, сучасна технологія призводить до появи нових, ефективніших і навіть «приємніших» методів контролю над індивідами. Кращим прикладом можна вважати використання телебачення з метою соціалізації і заспокоєння населення (інші приклади представлені масовим спортом і поширеною експлуатацією теми сексу).

Маркузе в роботі «Одновимірна людина» (1964) визначив сучасне суспільство як суспільство комфортабельної несвободи, в якому діють нові форми контролю. Основна серед цих форм - споживання. Залучення до процесу споживання - раціональніший спосіб підпорядкування і нейтралізації революційного потенціалу робочого класу, чим політична пропаганда або репресії. Формами контролю стають також масова культура і сексуальність.

Усе це означає, що революція проти такого «одновимірного» суспільства може бути успішною лише тоді, коли вона вийде на рівень вітальних антропологічних потреб. Він дійшов висновку, що вона повинна мати трирівневий характер. Перший рівень виявився суто індивідуальним, антропологічним; передбачалося, що революція повинна була стати сексуальною, оскільки йдеться про «звільнення» пригноблених капіталістичним суспільством еротичних потягів. Другий рівень мав вже культурний характер. Тут головною є боротьба проти «репресивної культури» індустріального суспільства. Суть же «культурної революції» полягає в перемозі авангардистського сюрреалістичного мистецтва, в якому виражається бунт названих вище потягів. Нарешті, на третьому — соціальному — рівні ряд громадських груп, не інтегрованих в сучасне індустріальне суспільство (представники країн «Третього світу», люмпенізовані шари, що бунтують, не приголосні з істеблішментом, інтелектуали, студенти, сексуальні і етнічні меншини і так далі), здійснює соціальну революцію, спрямовану проти «пізднекапіталістичного суспільства», (що прагне до тоталітаризму, репресивної культури цього суспільства і пануючого авторитарного типу особи).

Політична свобода - це свобода від політики, неучасть в політичному торзі за правилами буржуазної демократії або в соціалістичній імітації народовладдя. Інтелектуальна свобода - це свобода від прийнятого образу думок, відхід з-під контролю так званої громадської думки і засобів масової інформації. «Велику відмову» аутсайдерів від пануючого способу життя Маркузе пояснює тим, що в їх діяльності (чи за мірками системи бездіяльності) проявляється посттехнологічна раціональність - альтернативне відношення до світу і свого життя, засноване на принципах задоволення, любові, терпимості. Маркузе вважав, що носії посттехнологічної раціональності - це та нова революційна сила, яка підриває одновимірне суспільство і сприяє трансформації його у вільне і гуманне суспільство.

Критична теорія явно переоцінює революційний потенціал аутсайдерів. Їх цінності і спосіб життя з часом перетворюється з протесту, виклику системі в ресурс її розвитку, в структурні елементи суспільства.

Макс Хоркхаймер(1895-1973) і Теодор Адорно (1903-1969) в спільній роботі «Діалектика освіти» (1947) представили концепцію розвитку сучасної західної цивілізації в результаті освіти - процесу емансипації мислення і поведінки людини від влади міфології. Але з відділенням принципу розуму від принципу віри відбувається і заміщення відношення до світу і життя на основі пошуку суті, сенсу віщою інструментальною раціональністю - відношенням на основі визначення корисності, утилітарної функції речей. Раціоналізація життєдіяльності людей привела до створення продуктивної економічної системи, ефективного державного апарату, загальнодоступної масової культури (включаючи освіту), але одночасно до перетворення людей з самостійних суб'єктів мислення і дії в об'єкти маніпулювання. Інструментальна раціональність зводить людський розум до реєстрації фактів, наслідування правил, підбору засобів для досягнення цілей і пригнічує уяву, інтуїцію, спонтанність мислення, емоційність. Тому, ніж раціональніша людина, тим більше він підпорядкований наказаним стандартним і безособовим зразкам поведінки. Раціоналізація пригнічує внутрішню - біологічну і психічну природу людини, яка є спочатку істотою спонтанною, схильною до гри і негайного задоволення потягів. І чим раціональніше суспільство, тим сильніше і частіше проявляється «бунт природи» - масова ірраціональна поведінка (ксенофобія, агресія, фанатизм, поклоніння вождям і т. п.). Тоталітарні режими в ХХ ст. і Друга світова війна - це, згідно Хоркхаймеру і Адорно, логічний результат раціоналізації. У цьому і полягає діалектика: освіта перетворюється на власну протилежність - сучасне варварство.

3.2 Критика культури капіталістичного суспільства

Представники критичної теорії піддають значній критиці те, що вони називають «індустрією культури», структури (наприклад, телевізійні мережі), що раціоналізували, бюрократизовані, які контролюють сучасну

культуру. *Індустрія культури*, що робить те, що зазвичай називають «масовою культурою», визначається як «керована... не спонтанна, матеріалізована помилкова культура, а не реальна річ». Найбільше представників критичної школи хвилювало дві обставини, пов'язані з цією індустрією :

- По-перше, їх турбувала її фальш. Теоретики вважали індустрію культури розфасованим набором вироблених у великих кількостях і широко поширених через засоби масової інформації ідей.

- По-друге, прибічники критичної теорії стурбовані умиротворяючою, пригнічуючою і огупляючою дією культурної індустрії на людей.

Дуглас Келлнер свідомо запропонував критичну теорію телебачення. Він показує, що телебачення є частиною культурної індустрії, яка пов'язана з корпоративним капіталізмом і політичною системою. Келлнер не рахує телебачення чимось монолітним або контрольованим погодженими корпоративними силами, а швидше «вкрай конфліктним засобом масової інформації, де перетинаються конкуруючі економічні, політичні, соціальні і культурні сили». Він розглядає телебачення як загрозу демократії, індивідуальності і свободі і висуває припущення (наприклад, демократичніша підзвітність, велика доступність для громадян і можливість їх участі, більша різноманітність на телебаченні) про те, як можна впоратися із загрозою.

Маркузе показує, що масова культура не освічує, не розкриває суті явищ, а інформує і розважає, тобто несе образи і ідеї, що не виходять за межі існуючого порядку речей. Масова культура перетворює на предмет комерції і тим самим інтегрує в існуючу соціальну систему будь-який художній авангард. Сексуальність в масовій культурі (кіно, телешоу, літературі, рекламі і навіть спеціальних учбових курсах) і повсякденному спілкуванні і взаємодії людей культивується як необхідний компонент особи, як форма самовираження і самоствердження. Тим самим спонтанні почуття і природні імпульси набувають характеру соціально обумовлених зразків поведінки і мислення, і задоволення потягів відбувається в «соціально конструктивних» формах.

Хоркхаймер і Адорно описували проблему універсального відчуження, "матеріалізації" людської особистості, товарного фетишизму як основних рис діяльності і культури цивілізації нового часу. Вони особливо підкреслювали небезпеку комерціалізації культури, яка оберталася її деградацією. Хоркхаймер і Адорно вважали, що людство за допомогою просвітництва мало намір усунути міфи, зробити ясним і доступним знання; але в результаті воно створило нові міфи. До таких нових міфів зараховуються абсолютний раціоналізм і сциєнтизм, тобто міфологія розуму і науки.

Критична теорія добре описує те, як раціональність проникає в усі сфери суспільства і перетворює освіту - в нову форму контролю. Окрім власне учбової програми в процесі освіти засвоюється так звана прихована

програма, тобто відбувається впровадження ідей і поведінкових зразків, сприяючих підтримці існуючого соціального порядку.

Основний внесок франкфуртської школи у розвиток соціологічної теорії: суб'єктивність; аналіз ідеологій та проблеми легітимації; дослідження авторитаризму та тоталітаризму; співвідношенню окремих феноменів до історичного цілого, до соціальної структури; на взаємовідношення різних рівнів соціальної дійсності; роздуми про майбутнє з фокусуванням уваги на критиці і зміні сучасного суспільства

4. Франкфуртська школа у другій половині ХХ ст. Ю. Хабермас.

Юрген Хабермас аналізує кризові явища західного суспільства («Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму» (1973)), описує основні протиріччя капіталізму, що призводять до порушення традицій цього суспільства, розглядає нові політичні рухи і культури, спрямовані проти легітимності наявного соціального порядку. У роботі «Знання і інтереси» (1968). Він критикує ту систему знання, яка створюється і існує

Хабермас розрізняє три системи знань і відповідних ним інтересів, які лежать за кожною з них:

- Перший – аналітичні науки або класичні позитивістські наукові системи. – *інтерес є технічне пророцтво і контроль*, які можуть бути застосовані до довкілля, інших суспільств або людей в суспільстві. Згідно Хабермасу, аналітичні науки досить *легко піддаються деспотичному контролю, що збільшується*.

- Другий тип систем знань представлений гуманістичним знанням, і його інтерес полягає в розумінні світу. Цей тип виявляє практичну цікавість до взаєморозуміння і розуміння себе. Він не пригноблюючий і не звільняючий.

- Третій тип — критичне знання, яке підтримували Хабермас і критична школа взагалі. Інтерес, прив'язаний до цього типу знань, — звільнення людини. Мислителі поклали надії на те, що критичне знання, створене Хабермасом та ін., пробудять самосвідомість мас і приведе до становлення соціального руху, результатом якого стане бажане звільнення.

Згідно позиції Хабермаса, соціальна дія формується «сукупними» зусиллями праці і інтеракції, сфери яких, з одного боку пов'язані, з іншого — роз'єднані. Але при цьому вони були і залишаються головними сферами людського буття, що детермінують основні інтереси, існуючі в суспільстві.

Сфера праці розглядається Хабермасом як взаємодія людей з природою. Основні детермінанти праці він бачить в технологіях, раціональній організації виробництва, його ефективності.

Сфера інтеракції (міжособова взаємодія) на його думку, є основною формою здійсненні праці, виступаючи як комунікація. Праця розглядається ним як практика, а комунікація — у вигляді теорії.

Діалогічна форма комунікації вимагає особливої уваги до мови, поза якою специфіка комунікативної дії не може бути зрозуміла. Тому проблема мови в «Теорії комунікативної дії» Хабермаса займає одно з центральних місць. Саму комунікацію він розглядає як опосередковану мовою інтеракцію. В процесі комунікації виявляються сенси і значення мовних виразів.

Важливе місце в роботах ученого займає проблема *дискурсу*— поняття, призначеного для аналізу соціальної обумовленості мовних висловлювань. Дискурс, так само як і інтеракція, є для Хабермаса формою комунікативної дії, спрямованою на досягнення консенсусу, угоди (раніше усього мовного) між суб'єктами комунікації. Такий консенсус означає встановлення рівноваги між інтересами і симетричний розподіл шансів не лише у використанні мовних актів, але і в наступних діях суб'єктів комунікації.

Ідеї Хабермаса в теорії комунікативної дії близькі до феноменологічної соціології, оскільки початковим пунктом його аналізу є категорія «життєвого світу». Еволюція «життєвогосвіту» призводить до виділення соціологом трьох відносно незалежних світів, відмінних від самого «життєвогосвіту». Це об'єктивний, соціальний і суб'єктивний світи.

Одна з центральних категорій в творчості Хабермаса — соціальна дія. Він виділяє формальні дії, орієнтовані на результат, і комунікативні дії, спрямовані на взаєморозуміння між їх суб'єктами. Для нього важливим стає виявлення міри раціональності дії. В результаті Хабермас виділяє чотири ідеальні типи соціальної дії : телеологічне (у якому він особливо виділяє стратегічне), нормативне (норморегулююче), драматургічне і, комунікативне (мовні дії, розмова).

Більшість його робіт об'єднує ідея соціальної еволюції, яка синтезує його різні теорії. Хабермас виділяє *п'ять стадій соціальної еволюції* : міфопоетичну, космологічну, релігійну, метафізичну, сучасну. Кожна нова стадія характеризується більшою мірою раціональності, чим попередня, і більшою здатністю відрізнятись від неї. Кожна наступна стадія соціальної еволюції дає нові засоби для вирішення соціальних проблем, включаючи і можливість пояснення того, чому ці засоби кращі, ніж ним передуючі.

У історичному процесі Хабермас виділяє **три наступні один за одним типу культур** : **неолітичні, розвинені, модерністські**. Кожною з цих культур відповідає певний тип суспільства. Критеріями ж їх виділення є: рівень зв'язку (міра розриву) з міфічним мисленням, характер структурованості системи дій, міра їх правового регулювання.

ТЕМА 8. «Інтелектуальні корені теорії взаємодії»

1. Специфіка символічного інтеракціонізму як соціологічної парадигми
2. Основні історичні джерела символічного інтеракціонізму
3. Внесок Джорджа Герберта Міда в розбудову теорії інтеракціонізму.
4. Чарльз Кулі: первинні групи і їх роль у формуванні особистості. Основні постулати і метод теорії "дзеркального Я"

1. Специфіка символічного інтеракціонізму як соціологічної парадигми

Символічний інтеракціонізм (СІ) - один з основних соціологічних напрямків, що набув ознак парадигми в подальшому розвитку науки. Його представниками є Джордж Герберт Мід, Чарльз Хортон Кулі, У. І. Томас, Герберт Блумер і Ірвін Гофман.

Його специфіка полягає у тому, що аналіз соціальної взаємодії між людьми відбувається на основі того символічного змісту, який вони вкладають у свої конкретні дії. Основними символами, за допомогою яких здійснюється взаємодія, виступають жести, ритуали та, звичайно ж, мовний зв'язок. Соціальний символ є найважливішим і необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої говорити про взаємодію безглуздо. За соціальними символами приховується співвіднесення індивідом своїх дій із соціальними нормами та зразками поведінки. Кожен із символів має соціальний зміст і соціальне значення. Вивчення характеру, форм і засобів використання людьми тих чи інших символів, а також соціальних значень і смислів, що надаються їм індивідами в ході їх взаємодії - це один з основних засобів дослідження соціальної поведінки конкретного суспільства.

СІ певною мірою протистоїть структурному функціоналізму. Якщо представники останнього йшли від структури соціального процесу до поведінки людей, то прихильники СІ - від діючої особистості до соціальної структури. Таким чином, формується суб'єктивістський погляд на соціальну структуру. Його сенс полягає в тому, щоб виявити, як люди у своїй діяльності і спілкуванні виробляють, відтворюють і змінюють соціальні структури. Це і характеризує одну із сторін гуманістичної парадигми сучасної соціологічної науки.

Структурний функціоналізм має переважно теоретичну, а СІ - емпіричну спрямованість. Важлива особливість СІ полягає у пріоритетному вивченні ним конкретних комунікативних форм символічної взаємодії між людьми, засобів зв'язку між ними та в першу чергу мови.

Як напрямок соціологічної думки, символічний інтеракціонізм дуже неоднорідний. Навчання Дж.Г. Міда, Г. Блумера, Е. Гоффмана серйозно відрізняються один від одного з порушуваних проблем, їх змістом.

2. Основні джерела символічного інтеракціонізму.

Найважливішими інтелектуальними джерелами СІ є філософія прагматизму і психологічний біхевіоризм та гегелівська діалектика.

1. Прагматизм. У прагматизмі виражалось переконання в безмежних можливостях науки, а також у перевазі емпіричного знання. Представників прагматизму цікавили практичні наукові положення, які могли б активно змінювати на краще сьогоденний і завтрашній світ. Прагматизм – це суб'єктивно-ідеалістична течія у філософії, яке заперечує об'єктивність істини, оскільки істинним вважається не те, що відповідає об'єктивній дійсності, а те, що дає практично корисні результати. Філософія прагматизму пов'язується з американським філософом Джоном Дьюї.

Біхевіоризм з його головним постулатом про те, що будь-які форми поведінки людини принципово редуцуються до схеми «стимул - реакція». При цьому свідомість і пізнання не розглядаються як регулятори поведінки, оскільки зрозумілі в термінах реакції на зовнішні стимули, а ментальна діяльність виражається однозначно в моторних, емоційних та інших діях.

Біхевіоризм ігнорував внутрішню мотивацію поведінки, а також специфіку активності людини, зводячи її до пристосувальної діяльності.

Радикальні біхевіористи або заперечували, або не бажали надавати великого значення прихованим розумовим процесам, що відбуваються в проміжку між моментом застосування стимулу і прояви реакції. Проте наголошував на важливості прихованих аспектів поведінки, таких як увага, сприйняття, уява, міркування, емоції тощо. Радикальні біхевіористи (біхевіоризм Уотсона) не проводили відмінності між поведінкою людей і тварин, а Мід стверджував, що існує значна, якісна різниця, пов'язана з наявністю у людини розумових здібностей, що дозволяють людям використовувати між стимулом і реакцією мову, для того щоб вирішити, як реагувати.

Відмінності ідей біхевіоризму як підґрунтя СІ за Мідом від радикального біхевіоризму:

По-перше, Мід вважав надто спрощеним, вихопленим з його більш широкого соціального контексту розуміння поведінки.

По-друге, Мід на відміну від Уотсона враховує елементи дії, які не виявляються зовнішнім спостереженням та пов'язані з аналізом розумових процесів актора.

По-третє, радикальний біхевіоризм (Уотсон) заперечував мислення, а Мід вважав за необхідне обов'язково його враховувати.

Таким чином, Міда цікавить, перш за все роль свідомості в поведінці як дії, причому не тільки самого індивіда, а й оточуючих його людей. Він підкреслює роль життєвого досвіду, вважає, що він має суттєвий значення на характер дії індивіда в реакції на конкретний символ. На характер взаємодії людей впливають як суспільство, перш за все, соціальна група, так і ментальність взаємодіючих.

Діалектика, точніше її гегелівський варіант також виступає інтелектуальним джерелом для розробки СІ. Центральну роль у гегелівській діалектиці займає поняття діалектичного протиріччя, яке являється джерелом зміни та розвитку су'єкту. Діалектичне протиріччя визначається як єдність протилежних характеристик, що притаманні об'єктам. Ці характеристики одночасно виключають одне одного, згаходячись у взаємодії. Тим самим забезпечують "саморух" об'єкта. Використання законів діалектики спирається на низку принципів: принцип відображення та творчої активності суб'єкта; принцип історизму; принцип конкретності істини, принцип визначальної ролі практики тощо.

3. Внесок Джорджа Герберта Міда в розбудову теорії інтеракціонізму.

Символічний інтеракціонізм, як соціологічна парадигма ґрунтується на тому, що всі форми взаємодії людей в суспільстві передбачають спілкування, що базується на певних соціальних символах, - мовою, рухах, жестах, культурних символах і т.п. Люди не реагують на зовнішній світ і інших людей безпосередньо, а осмислюють реальність в деяких символах і відповідно продукують ці символи в ході спілкування. Символічний інтеракціонізм цілком ґрунтується на інтерпретаціях людської поведінки, в якому "прочитуються" значущі символи, що несуть соціальну інформацію.

Джордж Герберт Мід (1863 - 1931гг.) - найзначніший мислитель в історії символічного інтеракціонізму, а його книга «Розум, самість і суспільство» - найважливіший твір в руслі цієї традиції.

Соціальна дія: символ - відповідна осмислена реакція.

Мід розглядає дію, як «примітивну одиницю» своєї теорії. Він виділяв чотири основні взаємозалежні стадії дії.

Перша стадія - стадія імпульсу, яка включає «безпосередній чуттєвий стимул» і реакцію актора на це спонукання, як потребу зробити що-небудь в цьому відношенні. Імпульс може виникнути з внутрішнього стану актора або може бути викликаний змінами у зовнішньому середовищі. Обдумуючи реакцію, людина буде враховувати не тільки безпосередньо ситуацію, але також минулий досвід і очікувані результати дії.

Друга стадія вчинку - сприйняття, включає породжувані в розумі образи у відповідь на те, на що надходять стимули. Люди не просто піддаються зовнішнім стимулам. Вони активно відбирають властивості стимулу і виробляють вибір з набору стимулів. Саме акт сприйняття об'єкта робить його об'єктом для людини; сприйняття і об'єкт не можуть бути відокремлені один від одного (вони діалектично взаємопов'язані).

Третя стадія - фаза маніпуляції, за Мідом, включає тимчасову паузу в процесі, щоб реакція не проявлялася негайно. Пауза, дозволяє людям усвідомлювати різні варіанти. У роздуми включені і минуле (досвід), і майбутнє. Останню стадію вчинку становить вчинення дії, яке задовольняє початковий імпульс.

Четверта стадія складає – споживання або виконання дії, яка задовільняє початковий імпульс.

Усі чотири стадії дії взаємопроникають одна в одну, утворюючи єдиний органічний процес.

Соціальний акт розглядається Мідом як діалог між індивідами, як взаємодія. Він виділяє два типу соціального акту:

- 1.- несимволічний - означає безпосередню реакцію людей на дії один одного.
2. - символічний - основний тип взаємодії, в ході його відбувається обмін «установками, смислами і значеннями» в різних формах, в першу чергу мовної. В якості символів виступають жести.

Жести за характером можуть бути:

- незначні - здатні викликати реакції, в яких практично відсутня думка (наприклад, жести одного суперника в спортивному поєдинку здатні викликати несвідомі дії іншого)

- значущі - припускають певні думки у діючого суб'єкта, що ведуть до осмисленого взаємодії. До них, перш за все, відносяться звукові жести, особливо в вигляді конкретних слів мови. Вони здатні викликати цілком певну, передбачувану реакцію, у тих, кому вони адресовані (однаково інтерпретуються), завдяки чому виникає, власне, людська комунікація.

За Мидом жест повинен викликати відгук. Жест і реакція на нього опосередковані значенням, яке як би «розташовується» між жестом і сприймається людиною. Якщо жест нічого не означає, реакція на нього буде інстинктивна. Відгук одного організму на жест іншого в будь-якій соціальній дії - буде сенсом цього жесту.

Відповідно до поглядів Міда, сукупність процесів взаємодії створює суспільство і соціального індивіда. Походження “Я” цілком соціально, а головна його характеристика - здатність ставати об'єктом для себе самого, здатність до самосвідомості, що й відрізняє людину від неживих предметів і живих організмів.

Прийняття ролі – як засіб інтерпретації значущих символів.

Соціальне життя може тривати, якщо значення символів в значній мірі сприймаються і поділяються іншими членами суспільства. Символи забезпечують лише засоби інтеракції. В процесі передачі символів індивід передає партнеру і низку стимулів до поведінки. Щоб вона тривала, кожен залучений до неї, повинен ще інтерпретувати значення і наміри інших. *Це здійснюється у процесі, який Мід визначив, як прийняття ролі.* Процес прийняття ролі передбачає, що індивід шляхом уяви ставить себе на місце людини, з якою здійснюється спілкування. Наприклад, якщо індивід бачить, що його партнер у спілкуванні посміхається, плаче або розмахує рукою, він повинен поставити себе на його місце, щоб зрозуміти його наміри. На основі цієї інтерпретації відбувається певна відповідь - жест, репліка, жарт і т.п., які в свою чергу, будуть інтерпретовані шляхом уявної постановки одного з тих, хто спілкується на місце людини, що дала ту чи іншу відповідь.

У цьому ракурсі людське спілкування може розглядатися як постійний процес інтерпретації шляхом прийняття кожным спілкується ролі іншого.

Через прийняття ролі індивіди розвивають «самість» - здатність людей представляти себе в якості об'єктів своєї власної думки, що

забезпечує перетворення зовнішнього соціального контролю в самоконтроль. Самість відрізняє людину від тварин, роблячи саме людське суспільство можливим.

Самість формується тільки на основі соціального досвіду і підтримується завдяки соціальним контактам, насамперед, мовної комунікації. Щоб взаємодіяти люди повинні інтерпретувати значення і наміри інших. Походження і розвиток самості своїм корінням сягає в прийняття ролі іншого.

Дж.Мід виокремлює два аспекти формування самості («Я»):

Перший аспект – “Я” (відповідає англійському "I") - спонтанне, внутрішнє, суб'єктивне уявлення індивідом себе, відображає специфіку реакцій індивіда на соціальні стимули. Це те, що “Я” – людська особистість думає про інших і про себе, це - її внутрішній світ.

Другий аспект – “Я” (відповідає англійському "Me") - узагальнені уявлення інших, які засвоюються індивідом, це те, як люди бачать себе, але очима інших. "Me" - результат впливу соціальних груп у вигляді норм і стандартів на особистість. Характер самосприйняття індивіда, а також те, як він інтерпретує реакції оточуючих, відносно себе, робить істотний вплив на свідомість та поведінку.

За Мідом, особистість індивіда має двоїсту природу: Я (самість)="I" + "Me".

“I” - внутрішній стрижень особистості, з позицій якого, кінець кінців, формуються соціальні вимоги, “Me” - сукупність установок інших, які, будучи засвоєними, утворюють особистісні ціннісні орієнтації. *Самість не є вродженою, її походження цілком соціально.*

Загальним механізмом формування і розвитку самості є **рефлексивність** – як здатність індивіда несвідомо ставити себе на місце інших і діяти так, як поведуться оточуючі. В результаті люди знаходять здатність оцінювати себе, як якщо б це робили інші.

Мід виділяє головні стадії в розвитку самості:

1. *Стадія імітації* - дитина повторює (копіює) окремі дії, властиві тій чи іншій ролі (наприклад, укладає ляльку).

2. *Стадія гри* (playstage) - дитина грає ролі, які не є власне для неї (Дитина грає в магазин, лікарню де вона приймає різні ролі, взаємодіє з уявним партнером, що дозволяє йому усвідомити відмінність між ним самим і

іншими людьми. Досягається це завдяки тому, що дитина грає обидві ролі: свою і роль партнера.

3. *Змагальна стадія* (gamestage) - колективного програвання ролей: приймаючи участь в змаганні, діти бачать себе з боку інших учасників, починають впорядковано взаємодіяти. Наприклад, граючи в футбол, волейбол дитина стає обізнаною про свої стосунки з іншими учасниками, що вимагає уявляти себе в ролі інших і тим самим оцінювати свою роль. Таким чином, через змагання формується повноцінна самість дитини, що дозволяє ефективно брати участь в процесі подальшої комунікації з іншими людьми.

“Узагальнений інший” - це будь яке організоване співтовариство (спортивна команда, сім'я, інша соціальна група), яке виражає своє ставлення до дій індивіда та забезпечує тим самим формування його самості. Люди бачать себе з точки зору узагальненого іншого, що створює основу для мислення, яке стає постійно внутрішнім діалогом між узагальненим іншим і індивідом. Людина постійно питає, а “що подумують люди”, очікує ставлення до себе з боку соціальних груп, до яких належить. Мід вважає, що так спільнота здійснює контроль над діями індивіда, впливає на компонент "Me", а "Me" здійснює контроль над самовираженням "I". Таким чином, зовнішній соціальний контроль трансформується в самоконтроль.

*Але в суспільстві існує кілька ” узагальнених інших ” та не усі з них однаково впливають на індивіда. Індивід серед безлічі людей виділяє тих, чиї оцінки є для нього більш важливими, що грають вирішальну роль в процесі соціалізації, чиї судження й дії є зразком при формуванні його власних суджень, думок, ліній поведінки. Ці люди стають для індивіда *значущим іншим*.*

Завдяки двоїстій природі самості індивіди мають здатність не тільки засвоювати, а й відкидати певні цінності та установки. Так в результаті виникає безліч різних самостей. На підставі внутрішньої взаємодії "I" і "Me", люди стають особистостями, які обізнані, що очікується від них в конкретних соціальних і культурних умовах та відповідно до таких очікувань діють (ставлять цілі для себе, планують майбутнє і прораховують наслідки від можливих альтернативних варіантів своєї поведінки). Завдяки «Me» люди відчують себе «комфортно» в будь-якому суспільстві. Однак самовираження з боку "I" веде до постійних змін структур і функцій самого суспільства. На думку Міда, в традиційних суспільствах домінують "Me", в той час як в сучасних - "I".

4. Чарльз Кулі: первинні групи і їх роль у формуванні особистості.

Чарльз Хортон Кулі - автор теорії "дзеркального Я", в якій прагнув подолати протиставлення індивіда і суспільства, виходив з постулату про те, що суспільство формує індивідів, а індивіди, в свою чергу, конструюють суспільство.

Кулі також ввів поняття малих, первинних груп (сім'я, сусідство) і вторинних громадських інститутів.

За Кулі людина - культурна істота. Соціальна природа устатковується в людині за допомогою простих форм безпосередньої взаємодії в первинних групах, особливо сімейних і сусідських, які існують скрізь і завжди впливають на індивіда однаково. Вона являє собою загальний для усіх людей комплекс соціальних почуттів, установок, моральних норм, що становить універсальну духовне середовище людської діяльності.

Людина володіє двома видами спадковості: природної і соціальної. Механізм спадковості тварин - *це, перш за все, інстинкти і тісно пов'язані з ними емоції*, такі як гнів, страх та ін. Крім них людині дано розум і природні задатки, які з самого початку піддаються в людині сильному впливу соціальної спадковості. В процесі цього впливу "імпульси і здатності", що були дані людині від народження, стають "факторами в соціальному розвитку", а людина починає набувати "*людську природу*", яка складається з *первинних соціальних почуттів, що розвиваються на підставі інстинктивних емоцій, але є більш складними утвореннями*. Кулі називає їх "*сентименти*". Сентименти - це почуття, якими фарбуються і закріплюються в людині уявлення про належне і значимому в житті. Сентименти - це і усвідомлення себе самого по відношенню до інших, і бажання схвалення, суперництво, почуття честі, почуття соціальної справедливості і несправедливості і т.п. Вони закладаються тільки в процесі взаємодії з іншими людьми, що відбувається з народження до смерті. Вирішальну роль у цьому на думку Кулі грають первинні групи.

Первинна група - це соціальне утворення, що складається з сильних і складно переплетених відносин. Найбільш природною і древньою первинною групою для людини є батьківська сім'я. Вплив первинної групи на індивіда виходить за межі того часу і місця, в якому відбувається реальне спілкування її членів.

Будь-яка доросла людина усвідомлює, що її уявлення про партнера по спілкуванню, який у даний момент знаходиться поруч з ним, може зовсім не збігатися з тим, що бачать в цій людині інші, і з тим, що, можливо, побачить у цій людині вона сама після певного часу. Важливим є не сам по собі цей

реальний співрозмовник, а той ідеал, який створюється у свідомості. Уявлення про світ для дитини, підлітка, дорослого оформляється не у вигляді абстрактних формулювань і положень, а в тому, що Кулі називає персональними уявленнями.

Персональне уявлення - це уявлення про конкретну людину, наділену тими якостями і властивостями, які в персоніфікованому вигляді відображають головні, найбільш важливі для людини, в даний момент риси пізнаваного їм світу. Кулі стверджує, що всі особи, присутні в нашій свідомості, - уявні. Персональні уявлення складають основу всіх впливів, які люди надають один одному. Саме персональні уявлення підтримують єдність і форму суспільства.

Кулі вказував, що в структурі комунікації суспільства відбуваються глобальні зрушення. А саме:

- 1) посилення експресивності, тобто оперування почуттями і уявленнями, здатними впливати на свідомість індивіда;
- 2) стійкість результату, тобто подолання часу;
- 3) швидкість поширення, тобто подолання простору;
- 4) дифузія ідей, тобто проникнення їх в усі верстви суспільства.

Негативні сторони впливу на людей нових рис структури комунікації пов'язані з перетворенням її на засіб маніпулювання свідомістю, як індивідуальною, так й громадською.

Ч. Кулі являється автором **теорії "дзеркального Я"**, де «Я» виступає синонімом самості. Дана теорія ґрунтується на наступних *трьох постулатах*:

- 1) в процесі взаємодії один з одним люди здатні уявляти, як вони сприймаються "узагальненим іншим" (ми подумки малюємо собі, якими ми здаємося іншим);
- 2) люди здатні усвідомлювати характер відповідних реакцій "узагальнених інших" (ми представляємо, яким має бути їх судження про ці прояви);
- 3) люди розвивають самоуявлення, почуття гордості або пригніченості в залежності від того, яким їм бачаться посилення "узагальнених інших" (виникає певне відчуття себе, гордість або сором, як результат нашого уявлення про судження інших про нас).

Самосвідомість і ціннісні орієнтації індивіда дзеркально відображають реакції на них оточуючих людей, головним чином з тієї ж соціальної групи.

Кулі запропонував *метод дослідження свідомості індивідів, названий їм симпатичним самопостереженням (sympatheticintrospection)*. Його суть полягає в тому, що соціолог уявляє себе у вигляді соціального суб'єкта в різних ситуаціях, припускаючи відповідн їм поведінку. Кулі вважав, що тим самим можна зрозуміти значення й мотиви соціальної поведінки взагалі.

ТЕМА 9.«Теорія символічного інтеракціонізму»

1. Основні постулати символічного інтеракціонізму Г. Блумера
2. Г. Блумер про теорію і методологію соціології.
3. Методи символічного інтеракціонізму.
4. Аналіз сфери колективної поведінки у межах символічного інтеракціонізму

1. Основні постулати символічного інтеракціонізму Г. Блумера

Герберт Блумер (1900-1986) — представник символічного інтеракціонізму, ввів в науковий обіг сам термін "символічний інтеракціонізм" і ініціював з позицій методологічних принципів цієї парадигми системне вивчення колективної поведінки неструктурованих і слабо структурованих соціальних груп (натовпу, маси, громадськості, соціальних рухів).

Основні роботи Блумера : «Символічний інтеракціонізм», «Символічна інтеракція: парадигма і метод», «Індустріалізація як агент соціальної зміни».

З точки зору Г. Блумера, символічний інтеракціонізм покоїться на трьох базових посилках:

1. Люди швидше діють на основі значень, які вони надають предметам і подіям, чим просто реагують або на зовнішні стимули, такі як соціальні сили, або внутрішні стимули — потреби організму. Між стимулом і реакцією є важливий компонент інтерпретація. Інтерпретація — це приписування значень початковим символам, завдяки чому об'єкти, що означають ними, наділяються сенсом.

2. Значення являються не стільки фіксованими, сформульованими заздалегідь, скільки певною мірою створюються, модифікуються, розвиваються і змінюються в ситуаціях інтеракції.

3. Значення є результатом інтерпретацій, які були здійснені в інтеракційних контекстах. Приймаючи роль іншого, учасники процесу інтерпретують значення і наміри інших.

Школа Чикаго символічного інтеракціонізму, засновником якої був Герберт Блумер, зберігає традиції мідовського аналізу, розглядаючи поведінку людини як вільно контрольоване, спонтанне, непередбачуване.

Основна увага в символічному інтеракціонізмі приділяється такому процесу прийняття ролі, в якому люди роблять жести і інтерпретують жести інших. На основі інформації, отриманої при інтерпретації жестів, актори можуть потайно відрепетувати різні дії, а потім прийняти таку лінію поведінки, яка дозволить здійснити погоджену і організовану діяльність. Соціальну взаємодію можна розкласти на наступні моменти: визначення; інтерпретація; картування; оцінювання; післяреалізація поведінки може статися перевизначення і, ймовірно, перекартування дії у міру інтерпретації реакцій інших, а також введення нових об'єктів у взаємодію і вилучення старих.

Природа соціальної організації

1. Оскільки поведінка є віддзеркаленням процесів інтерпретації, оцінки, визначення і картування, здійснюваних особами в різних контекстах взаємодії, соціальна організація є активною ув'язкою дій учасників взаємодії. Отже, соціальна організація повинна розглядатися швидше як процес, а не як структура.

2. Не дивлячись на те, що соціальна організація є емерджентним явищем, яке неможливо звести до конституюючих дій індивідів, складно зрозуміти види соціальної організації, не визнаючи того факту, що вони є переплетенням ліній поведінки окремих осіб.

3. Взаємодія багато в чому є таким, що повторюється, і його структура визначається чіткими експектаціями і загальними визначеннями ситуації, проте його символічна природа дозволяє вводити у взаємодію нові об'єкти і вилучати старі, в результаті завжди може статися нова переоцінка, тлумачення, перевизначення і нове картування поведінки. Отже, соціальна структура повинна розглядатися як що має широкі можливості по зміні і перетворенню.

4. Таким чином, види соціальної організації є емерджентними явищами, які можуть служити "об'єктами", що визначають ситуації для акторів. Проте ті ж самі символічні процеси, які породжують і підтримують існування видів соціальної організації, можуть змінювати і перетворювати їх.

Природа особистості

1. Люди мають здатність розглядати себе в якості об'єктів і вводити в ситуацію взаємодії будь-які об'єкти.

2. Люди не покоряються сліпо соціальним і психологічним силам, а є активними творцями світу, на який вони реагують.

3. Взаємодію і емерджентні форми соціальної організації можна зрозуміти, тільки розібравшись в здібностях осіб символічно створювати світ предметів, на яких вони реагують.

Людська особистість повинна розглядатися як процес, що постійно розвивається, а не жорстка структура, яка механічно обирає певну лінію поведінки. Через ту обставину, що люди здатні давати собі різні символічні вказівки, що змінюються, вони здатні і змінювати свою поведінку. В результаті поведінка не стільки "звільняється", скільки "конструюється" дійовими особами шляхом послідовних вказівок.

2. Г. Блумер про теорію і методологію соціології.

У межах символічного інтеракціонізму соціологія має своїм об'єктом дослідження процес символічної взаємодії — інтеракції індивідів в суспільстві, що розуміється переважно як «система комунікацій і міжособового спілкування». Соціальний світ, як і особа, є продуктом ролевої взаємодії між людьми на основі узагальнених символів. За допомогою останніх відбувається «кристалізація» процесів повсякденного міжособового спілкування, результатом якої є соціальні структури. Таким чином, соціальний світ наповнений суб'єктивністю і є смисловим чином організований світ культури. У такому розумінні він з'являється як нерозривність суб'єкта і об'єкту — **інтерсуб'єктивність**. При цьому система суб'єктивно значущих символів, що розуміються схоже, являється «цементом» соціального порядку.

Ця «символічна взаємодія» між людьми в повсякденному житті акцентує увагу на комунікативних формах — інформаційних процесах, мові, засобах зв'язку і т. п. Це, у свою чергу, обумовлювало звернення до методів дослідження, що дозволяють проникати в сенс, з яким люди живуть і діють, зрозуміти переживання іншого і свої власні, виходячи з перспективи іншого». Тому отримуване знання завжди пронизане людською суб'єктивністю (соціальні об'єкти обумовлені суб'єктом), від якої дослідник не повинен зрікатися.

Соціальний світ розглядається як процес, що постійно формується, виникає в ході соціальної взаємодії, учасники якої виробляють лінію своєї поведінки на

основі інтерпретації поведінки інших. При цьому «образ людини» наділений творчим, активним і спонтанним характером визначення індивідом ситуації взаємодії. Учасники соціальної взаємодії не діють автоматично у згоді з інтерналізованою нормою (як те передбачається структурно-функціональною моделлю дії). Вони оцінюють, складають власну думку про придатність, відповідність норм, цінностей, групових експектацій для ситуацій, створених діями інших. Соціальне життя з'являється як безперервний процес пристосування, взаємної підгонки учасниками своєї поведінки до поведінки інших.

Таким чином, точка зору інтеракціонізма протилежна до структурного функціоналізму: суспільство не структура, де взаємодії набувають як би власного реального існування, незалежного від його учасників, а процес, в якому взаємодії і його учасники пов'язані нерозривно.

Для Блумера соціологія є наука, в якій головним є людське спілкування, — це процес інтерпретації і дефініції. Групи виробляють різні світи, і ці світи міняються, коли об'єкти, що їх складають, міняють своє значення.

Г. Блумер засуджував традиційну (дедуктивну) методологію, виступає проти заздальгідь заданих класифікацій, заздальгідь визначених понять і правил операціоналізації. В якості придатних в соціології, на думку Блумера, повинні використовуватися гнучкі (сенсibiliзуючи) поняття. Такі поняття можуть мінятися залежно від нашого розуміння ситуації, що вивчається.

Дослідження Г. Блумер розглядав як процес взаємодії дослідника людей, що вивчаються ним.

У дослідженні потрібно 2 етапи: розвідка ; перевірка.

У розвідувальному (експлораторному) дослідженні спочатку спостерігаються ситуації, що вивчаються, а потім робляться пропозиції, вибираються поняття. На цьому етапі наше уявлення про ситуацію, що вивчається, може бути повністю змінене. На етапі перевірки перевіряються сформульовані нами поняття (як добре вони фіксують дійсність) і пропозиції, які були сформульовані на етапі розвідки. Основний метод вивчення соціальної дійсності - включене спостереження.

3. Методи символічного інтеракціонізма.

З огляду на те, що всяка соціальна взаємодія є неповторною, оскільки вона складається, виникає в ході інтерпретації індивідами поведінки один одного, пізнання інтеракції може здійснюватися лише з позиції самого діючого індивіда. Це обумовлює необхідність розуміння, співчуття, досягнення суб'єктивних станів іншого. Цим установкам відповідає інша, чим в структурному функціоналізмі, дослідницька методика і техніка»

У символічному інтеракціонізмі широко використовувалися емпіричні методи збору соціологічних даних, обробки і аналізу емпіричного матеріалу, удосконалювалися соціометричні методи дослідження. Зокрема, для розуміння суб'єктивних станів досліджуваних індивідів, смисловим чином організованого світу культури (інтерсуб'єктивного) використовувалася «м'яка» дослідницька техніка, де дослідник був частиною дослідницького процесу: експерименту, інтерв'ю, вивчення документів (листів, автобіографій і т. п.), включеного спостереження, усебічного аналізу окремих явищ (casestude). Вони дозволяли проникати у позиції дійових осіб і розуміти (уживатися), що означають ті або інші дії.

4. Аналіз сфери колективної поведінки у рамках символічного інтеракціонізма

Особливий інтерес для Блумера представляє дослідження колективної поведінки. На його думку, суспільство ґрунтується на постійній активності соціальних суб'єктів і їх спільних діях, що проявляються в різних формах колективної поведінки, таких як натовп, зборища, панічні настрої, манії, стихійні масові рухи, масова поведінка, громадська думка, пропаганда, мода, захоплення, соціальні рухи, революції, реформи. Колективна поведінка не зводиться до простої суми індивідуальних дій. Вона набуває якісно нового змісту завдяки кількісній сукупності окремих дій індивідів. Їх вивчення, по Блумеру, має бути предметом соціології.

На перший погляд, колективна поведінка має значний потенціал спонтанності, непередбачуваності. І до певної міри це дійсно так. Проте у своїй основі колективна поведінка детермінується значущими символами, характерними для конкретної культури і особливо символами, що виникають в конкретній соціальній ситуації. Вона має внутрішню динаміку, обумовлену засвоєнням певних соціальних значень, їх виробництвом і відтворенням.

Основою колективної поведінки по Блумеру, являються загальні значення, а також експектації (очікування), які розділяються групою індивідів. Проте так буває далеко не завжди. Коли ж відбувається руйнування значущих символів, виникають спонтанні інтеракції - мітингові пристрасті, паніка з приводу обміну грошових знаків, пристрасті натовпу уболівальників і так далі

Блумер виділяє елементарні (спонтанні) і організовані форми колективної поведінки. Спонтанна колективна поведінка, як правило, виникає в умовах порушення сталих значень, звичних значущих символів,

регулюючих сталі постійно поточні соціальні активності. Г. Блумер виділяє декілька форм спонтанної колективної поведінки: товкотеча; колективне збудження; соціальна інфекція.

Як вважає Блумер, вказані форми поведінки здатні вилитися в нові форми групової і інституціональної поведінки. Вони наступні: діючий натовп, експресивний натовп, маса і громадськість.

Разом із спонтанними колективними групами Блумером були досліджені і фіксовані форми соціальної поведінки, які детерміновані сукупністю значущих символів. До них відносяться загальні і специфічні соціальні рухи, експресивні рухи, а також рухи відродження і націоналістичні рухи.

ТЕМА 10.«Теорія ролей»

1. Створення теорії ролей Джекобом Морено і Ральфом Лінтоном.
2. Уявлення про суспільство і особу в теорії ролей.
3. Взаємозв'язок між особою і суспільством.

1. Створення теорії ролей Джекобом Морено і Ральфом Лінтоном.

На базі ідей Джорджа Герберта Міда виникла дещо інша теорія Джекоба Морено і Ральфа Лінтона, яку можна назвати "теорія ролей", оскільки основна увага в них приділяється структурі мереж статусу і відповідним експектаціям, які складають рамки для внутрішніх символічних процесів особи і наступного програвання ролей.

Джекоб Морено одним з перших створив теорію ролей. У своїй книзі "Хто повинен вижити" і численних статтях, Морено розглядав соціальну організацію як мережу ролей, що обмежують і направляють поведінку людей. Основний механізм взаємодії і структура особистості пов'язані з ролевою суттю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Людина у своєму житті, в спілкуванні з іншими людьми, ніколи не залишається "просто людиною", а завжди виступає в тій або іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і громадських нормативів. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у виконанні певних громадських, ролевих функцій, а соціалізація людини є формуванням її соціальних ролей. Соціальні ролі в теорії ролей розглядаються в трьох планах: 1) в соціологічному - як система ролевих очікувань, т. е. задана суспільством модель ролі, що має велике значення для формування особи людини і оволодіння нею соціальними ролями; 2) в соціально-психологічному - як виконання ролі і реалізація міжособової

взаємодії; 3) в психологічному - як внутрішня або уявна роль, яка не завжди реалізується в ролевій поведінці, але певним чином на неї впливає.

Структура особи, на думку Морено, є набором ролей. У своїх ранніх роботах Морено виділяв такі типи ролей :

а) "психосоматичні ролі", в яких поведінка пов'язана з основними біологічними потребами, визначеними культурою, а програвання ролі зазвичай носить несвідомий характер;

б) "психодраматичні ролі", коли поведінка особи будується відповідно до конкретних вимог цього соціального оточення,

в) "соціальні ролі", коли особа поводить себе так, як цього чекають від представника тій або іншій соціальній категорії (наприклад, робітника, християнина, матері, батька і т. д.).

Розвиток особистості Мореній розглядав в двох аспектах: як соціоемоціональному (формування здатності до міжлюдських стосунків) і ролевий розвиток (набуття досвіду завдяки ролевому навчанню).

Незабаром після публікації роботи Морено "Хто повинен вижити" антрополог РальфЛінтон розробив концепцію природи соціальної організації і місця особи в ній, встановивши відмінності між роллю, статусом і особою :

"Статус, на відміну від особистості, що володіє їм, є попросту сукупністю прав і обов'язків...Роль є динамічним аспектом статусу. Особистість соціально наділяється статусом і має його по відношенню до інших статусів. Здійснюючи права і виконуючи обов'язки, що становлять її статус, особа грає певну роль".

Соціальна структура містить ряд окремих аналітичних елементів : а) мережу позицій, б) відповідну систему експектацій і в) лінію поведінки, здійснювану відповідно до очікувань конкретних мереж взаємозв'язаних позицій.

РальфЛінтон ділив статуси на: 1) аскриптивні (приписані) 2) досягнути, придбані. Якщо положення, займане людиною, має одночасно властивості приписуваного статусу та досягнутого, то говорять про змішаний статус.

Поняття соціальної ролі відноситься до ситуацій соціальної взаємодії, коли певні соціальні стереотипи поведінки відтворюються регулярно і упродовж тривалого часу. З поняттям соціальної ролі пов'язані концепти «ролеві очікування» (експектації), «ролевий конфлікт», «ролева напруженість», «ролевий набір», «адаптація до ролі» і так далі. Сьогодні ці поняття отримали подальший розвиток в соціологічній теорії. Нині існує два основні підходи до визначення соціального статусу : соціальна позиція, місце індивіда або групи в суспільстві; престиж цього місця. Розрізняють соціальний і особистий статус індивіда. Перший пов'язаний з його приналежністю до певної групи і престижем групи, другої, — з положенням усередині групи, особливо малої, і особливими якостями, що викликають повагу або неповагу оточення.

2. Уявлення щодо суспільства та особистості в теорії ролей

Прибічники теорії ролей проводять аналогії між акторами на сцені і членами суспільства :

- подібно до акторів, що виконують певну роль, члени суспільства займають певні позиції;

- так само як актори дотримуються тексту п'єси, члени суспільства повинні дотримуватися відповідних норм;

- якщо актори зобов'язані виконувати вказівки режисера, то члени суспільства повинні виконувати вимоги тих, хто має владу або вплив;

- так само як актор повинен реагувати на гру іншого, члени суспільства повинні взаємно коригувати свою реакцію один на одного;

- як актори зобов'язані реагувати на глядачів, так і члени суспільства приймають роль різних аудиторій або "узагальнених інших";

- подібно до того, як актори залежно від здібностей дають свою інтерпретацію ролі, члени суспільства, що мають різне уявлення про себе і різні навички програвання ролі, мають свій стиль взаємодії.

Незважаючи на уявну простоту, ця аналогія цілком доречна. Проте, незважаючи на широке застосування в соціології, аналіз ролі зовсім не є закінченою і стрункою теорією.

Прибічники теорії ролей розглядають соціальний світ як мережу взаємозв'язаних позицій, або статусів, у рамках яких особи грають свої ролі. Для кожної позиції, так само як для груп і класів позицій, можна виявити різні експектації відносно поведінки осіб. Таким чином, соціальна організація кінець кінцем складається з різних мереж статусів і експектацій. Поведінка осіб, що займають певне позиції, визначається не лише структурою позицій, але і експектаціями, властивими цим позиціям.

Теорія ролей передбачає різноманітність експектацій :а) експектації, закладені в "сценарії", б) експектації, властиві іншим "акторам", і в) експектації "аудиторії".

Поняття референтної групи, то воно було введене в 1942 році Хайманом. Він досліджував уявлення особистості про власний соціальний статус, у порівнянні зі статусом інших людей. У результаті було виявлено, що самооцінка респондентів визначається тією групою, яка була узята в якості еталонної. Визначення референтної групи було дане Ньюкомом. Референтна група - та група, до якої індивід зараховує собі психологічно і тому розділяє її цінності і норми, орієнтується на них у своїй поведінці.

Функції референтної групи полягають у встановленні певних стандартів поведінки, відправної точки для порівняння собі з іншими людьми і самооцінки, спонуканні людини до активності для того, щоб стати членом цієї групи.

У рамках теорії ролей особи, що займають певні позиції і ролі, що програють, зазвичай наділяються двома взаємозв'язаними атрибутами: а) характеристиками, пов'язаними з Я, і б) навичками і здібностями до програвання ролей. Поведінка особи відповідна до експектацій, властивим конкретному статусу.

Особистість розглядається не як творчо активна і прагнуча перетворити соціальну структуру за допомогою різноманітних і неповторних реакцій, а

як прагматичний виконавець ролі, що намагається впоратися з різноманітними експектаціями, закладеними в соціальній структурі, і пристосуватися до них.

3. Взаємозв'язок між особою і суспільством

Точка взаємодії між суспільством і особою позначається поняттям ролі і охоплює індивідів, що мають статус і що використовують Я і здібності до програвання ролі для адаптації до різного роду експектацій. Є три основні концепції ролі, що підкреслюють один з її компонентів: наказані ролі; суб'єктивні ролі; . ролі, що програються зараз.

Що стосується взаємин між експектаціями, навичками до програвання ролей і явною поведінкою, то основним об'єктом дослідження в теорії ролей, являються способи віддзеркалення експектацій, що виходять з різних джерел - норм, інших і референтних груп, - в інтерпретаціях Я і самооцінках і їх наступна дія через навички програвання ролі на стиль програвання ролі.

Р. Лінтон ввів поняття модальної і нормативної особи. В результаті схожих процесів соціалізації люди зовсім не поведуться однаково, хоча можуть потрапляти в схожі обставини і виглядати на перший погляд схожими. Нормативна особа — та, риси якої краще всього виражають цю культуру, це як би ідеал особи цієї культури. Модальна особа — статистично поширеніший тип варіацій, що відхиляються від ідеалу. І чим менш стабільним стає суспільство (наприклад, в перехідні транзитивні періоди системних перетворень), тим відносно більше стає людей, соціальний тип яких не співпадає з нормативною особистістю. І, навпаки, в стабільних суспільствах культурний тиск на особу такий, що людина у своїх поглядах, поведінці і фантазіях все менше відривається від нав'язаного «ідеального» стереотипу.

ТЕМА 11. «Драматургічний підхід І.Гоффмана»

1. Схема соціальної взаємодії в межах драматургічного підходу Гоффмана.
2. Керування враженнями, ролева дистанція і стигма як компоненти соціальної взаємодії.
3. Аналіз фреймів І.Гоффманом (рамочний аналіз).

1. Схема соціальної взаємодії в межах драматургічного підходу Гоффмана. Гоффман міцно зайняв особливе місце в сучасній соціологічній теорії. У період з 1950-х по 1970-і рр. Гоффман видав серію книг і нарисів, які дали життя драматургічному аналізу як варіанту символічного інтеракціонізму. Хоча Гоффман пізніше змінив свої погляди, він найбільш відомий як автор драматургічної теорії.

Знаменита робота «Представлення себе іншим в повсякденному житті», в якому викладається драматургічна теорія Гоффмана, була опублікована в 1959

р.Гоффмановська концепція «Я» дуже багатьом зобов'язана ідеям Міда, зокрема, розгляду конфлікту між І, спонтанним, і Ме, соціальними обмеженнями в поведінці. Це протиріччя відображено в роботі Гоффмана про те, що він назвав «ключовим розузгодженням між нашими загальнолюдськими «Я» і нашими соціалізованими «Я». Цей конфлікт виникає з відмінності між тим, що люди чекають від наших дій, і тими стихійними діями, яких ми, можливо, бажаємо. Ми стикаємося з вимогою робити те, що від нас очікується.

«Я» виступає як представлений образ ролі — те, як наші дії і реакції «іншого» на ці дії визначають сприйняття себе самих. Представлений образ ролявляє собою драматичний ефект, що виникає в показуваній сцені, і усе залежить від того, чи визнають його достовірним або таким, що викликає недовіру. Гоффман розумів соціальне «Я» не як власність актора, а швидше як продукт взаємодії, що театралізується, між виконавцем і публікою. Вона може зруйнуватися під час вистави.

Виконавці сподіваються, що те розуміння «Я», яке вони представляють публіці, буде для неї достатнім, щоб визначити виконавців так, як вони того хочуть. Виконавці також розраховують на те, що це змусить аудиторію добровільно діяти таким чином, як хотіли б виконавці. Гоффман охарактеризував це найважливіше завдання як «керування враженням». Воно включає способи, які використовують виконавці, щоб підтримувати певне враження всупереч проблемам, з якими вони можуть зіткнутися, і методи, які вони застосовують для вирішення цих проблем.

Передній план — це місце, де відбувається та частина представлення, яка зазвичай діє досить стійко і узагальнено, визначаючи ситуацію для тих, хто спостерігає за представленням. Далі у рамках цієї авансцени Гоффман виділяє обстановку і особистий передній план. Обстановка відноситься до фізичної сцени, яка зазвичай має бути присутньою при виступі. Особистий передній план складається з тих елементів експресивного оформлення, які аудиторія ідентифікує з виконавцями і чекає, що вони супроводжуватимуть їх в обстановці. Наприклад, передбачається, що хірург буде одягнений в медичний халат, у нього будуть певні інструменти і т. д.

Потім Гоффман підрозділив особистий передній план на зовнішній вигляд і манери. Передні плани мають тенденцію до інституціалізації. Гоффман стверджує, що існує тенденція вибирати, а не створювати передні плани.

Оскільки люди в представленнях на авансцені зазвичай намагаються представити картину, самих себе ідеалізовано, вони неминуче розуміють, що

повинні у своїх представленнях щось приховувати (таємні задоволення, помилки, показувати лише кінцеві продукти і приховувати процес їх виробництва, «брудну роботу»; приниження і угоди, виконавці, можливо, по жертвують якими-небудь іншими нормами). Загалом, **корисливий інтерес виконавців полягає в прихованні від своєї публіки усіх фактів подібного роду.**

Інший аспект драматургії на авансцені полягає в тому, що виконавці частенько намагаються створити враження, що вони ближче до аудиторії, ніж це є насправді.

Гоффман також розглядає закулісну зону (задній план), де можуть проявитися приховувані на передньому плані факти або різного роду неформальні дії. Це місце, куди дійові особи можуть віддалитися, щоб приготуватися до виконання ролі. В глибині сцени або за кулісами, виражаючись театральними термінами, виконавці можуть скинути маски і бути самими собою. Існує також третя, залишкова сфера, зовнішня зона, яка не є ні авансценою, ні кулісами. Ніяка сфера життя увесь час не може бути однією з цих трьох сфер. Більше того, певна область в різний час займає усі три сфери.

У драматургічній версії людина з'являється як фрагментарний, розчленований і «множинний» індивід. Гоффман дотримується концепції множинності Я. Згідно з нею, людина має стільки різних соціальних Я, скільки існує груп, в житті яких вона бере участь і думки членів яких для неї значущі.

Соціальний світ як драма неминує мав «сценарій». Завдання драматургічної соціології полягало в тому, щоб знайти шляхи, способи пристосування індивідів до «сценарних» вимог соціальної системи.

3. Керування враженнями, рольова дистанція і стигма як компоненти соціального взаємодії.

В цілому керування враженнями націлене на захист від ряду несподіваних дій, таких як мимовільні жести, несвоєчасне втручання і помилки, а також умисні вчинки, наприклад затія скандалу. Гоффмана цікавили різні методи дозволу подібних проблем:

- *зображення «драматургічної вірності».*
- *різні форми драматургічної дисципліни (збереження самовладання і управління виразом обличчя і тоном голосу при певному виступі).*
- *різні типи драматургічної обачності (попереднє визначення сценарію представлення, планування непередбачених ситуацій,*

відбір вірних членів команди, підбір доброзичливої аудиторії і повна домовленість про програму дій, щоб уникнути непередбачених подій).

Аудиторія також виграє у разі успішного управління враженням з боку виконавця або команди виконавців. Щоб врятувати спектакль, аудиторія виявляє до нього величезну цікавість і увагу, уникає емоційних спалахів, не помічає промахів і виявляє особливу повагу по відношенню до виконавця-новачка. За Гоффманом люди одночасно володіють зовнішнім «Я» для представлень і прихованим, цинічним «Я».

Ролева дистанція.

У процесах взаємодії «Я» пристосовується до ситуації і з метою отримання найбільшої вигоди від них «маскується»: розчиняється в масках (соціальних ситуаціях), тобто «Я» і є маски. При цьому індивід під час соціальних зустрічей розвивав ролеву дистанцію — здатність відрізнити свої різні ролі і себе самого, а також без конфлікту піддавати дискримінацію одно з двох. Хто не володіє цією здатністю, той що або соціально заплутався, або психічно хворий. Ролева дистанція означає міру відділення себе від ролей, які людина грає.

Для характеристики ролевої дистанції Гоффман використовував поняття «чесний» і «цинічний» актор. Перше означало людину (маріонетку), що не усвідомлює, що він грає роль і ідентифікує себе з роллю. Друге, коли актор (обманщик) ясно розуміє, що він грає роль і що він не ідентичний ролі. Проте чесність або цинічність при виконанні ролі — це не моральна оцінка, а лише психотехнічний зміст.

Ролева дистанція є функція соціального статусу. Люди, що мають високий статус, часто демонструють ролеву дистанцію з причин, відмінних від людей на нижчих статусних позиціях.

Гоффман розглядав розрив між тим, чим людина має бути, «фактичною соціальною ідентичністю», і тим, що він насправді себе представляє, «реальною соціальною ідентичністю». **Будь-яка людина, що має між цими двома ідентичностями розривши, «затаврована».**

За допомогою поняття «стигма» розглядаються взаємодії, що театралізуються між нормальними і затаврованими людьми. Природа такої взаємодії залежить від того, до якої з двох категорій стигм належить людина: дискредитованої стигми або стигми, що дискредитується.

5. Аналіз фреймів (рамковий аналіз).

Гоффман спробував вичленувати деякі базові рамки розуміння, які ми використовуємо в нашому суспільстві для надання подіям сенсу, і проаналізувати, коли ці названі структури особливо уразливі.

Гоффман проаналізував ситуації повсякденного життя, прагнучи виявити структури, які невидимо ними управляють. **Фрейми** це «схеми інтерпретації», які дозволяють індивідам «розміщувати, сприймати, пізнавати і означати» події в їх життєвому просторі і у світі в цілому. Надаючи подіям або подіям значення, фрейми організовують досвід і керують дією, індивідуальною або колективною. «Frame» — каркас, скелет, рама, кадр, остов, оправа, стійка, форма. Фрейми — принципи організації, які визначають наш повсякденний досвід

У Гоффмана «фрейм» також служить для контекстуалізації соціальної взаємодії і вказанню на її структурні характеристики, придбаваючи деяку двоїстість: фрейм - це одночасно «матриця можливих подій», яку такою робить «розставлення ролей» тих осіб, що взаємодіють, і «схема інтерпретації», присутня у будь-якому сприйнятті.

Фрейми організовані в системи фреймів. Серед систем фреймів «онтологічний пріоритет» мають первинні або базові системи, за якими не ховається ніяка інша «справжня» інтерпретація. Первинні системи фреймів - це і є «справжня реальність». У свою чергу, вони підрозділяються на природні і соціальні. «Природні системи фреймів, - вважає Гоффман, - визначають події як ненапрявлені, безцільні, неживі, некеровані — «чисто фізичні». Тут панують детермінізм і зумовленість. Соціальні фрейми, навпаки, забезпечують фонове розуміння подій, в яких беруть участь воля, цілеукладення розумність - жива діяльність, втіленням якої є людина». Первинні системи фреймів, що становлять фундамент світу повсякденності, не знаходяться в центрі уваги І. Гоффмана. Його значно більше займають можливості трансформації, перетворення «справжньої, живої діяльності» в щось пародійне, підробне, «несправжнє». Гоффман виділяє два типи трансформацій : перемикання та фабрикація

ТЕМА 12. «Інтелектуальні коріння теорії обміну»

1. Становлення теорії соціального обміну
2. Економічний утилітаризм та теорія обміну

3. Теорія обміну в антропології

3.1. Дж.Фрейзер і економічні мотиви обміну.

3.2. Броніслав Малиновський и психологізм обміну

3.3. Марсель Мосс і структуралізм обміну.

3.4. К.Леві-Строс: різниця структур соціального обміну.

4. Психологічний біхевіоризм Б.Ф.Скіннера.

1. Становлення теорії соціального обміну

Теорія соціального обміну розглядає соціальну поведінку переважно через інтеракцію, взаємодію, що підкріплюється прагненням досягти нагород і уникненням санкцій. Багато видів винагород, до яких прагнуть люди, можуть бути отримані тільки в процесі соціальної взаємодії людей.

В якості самостійного методологічного напрямку в соціології теорія соціального обміну оформилася в 50-60-х рр. ХХ століття в США. Центральним в теорії обміну є аналіз стосунків між акторами (суб'єктами діяльності) в різних соціальних структурах. Індивіди вступають у взаємодію для задоволення своїх потреб. Соціальні стосунки і соціальні структури, що породжуються узами, що зв'язують людей в різні форми асоціацій, розглядаються теоретиками цієї концепції в якості основних об'єктів соціального дослідження. Основними темами досліджень є природа і взаємозв'язки між акторами і розподіл влади у рамках структур обміну..

Безпосередніми попередниками теорії соціального обміну називають:

- Економічний утилітаризм.
- Антропологічну традицію.
- **Психологічний біхевіоризм.**

2. Економічний утилітаризм та теорія обміну

Імена Адама Сміта, Давида Рікардо, Джона Стюарта Мілля і Ієремії Бентама займають велике місце в історії економіки в часи між 1750 і 1850 роками. В основі усіх сучасних теорій обміну лежать видозмінені формулювання деяких базисних утилітаристських допущень і понять.

- людина раціонально прагне збільшити свої матеріальні ресурси, сукупність "корисних речей", в процесі ділових або обмінних операцій, здійснюваних у рамках вільного або конкурентного ринку.

- в якості розумних учасників вільної торгівлі люди мають доступ до усієї необхідної інформації, можуть розглядати усі наявні альтернативи і на основі усебічного розрахування розумно вибирати такі дії, які повинні забезпечити максимальний прибуток матеріальних благ.

- люди здійснюють розрахунки "витрат" і порівнюють їх з отримуваними матеріальними благами з метою визначення того, яка альтернатива повинна принести максимум винагороди або прибутку (матеріальні блага мінус витрати).

Сучасні фахівці в області теорії обміну намагаються переформулювати утилітаристські принципи:

Альтернативні утилітаристські твердження.

1. Хоча люди і не прагнуть досягти максимального прибутку, вони завжди прагнуть отримати певну вигоду у своїх соціальних взаємодіях з іншими людьми.

2. Хоча люди не ідеально раціональні, вони ведуть облік витрат і придбань у своїх соціальних взаємодіях.

3. Хоча люди і не мають в розпорядженні вичерпної інформації про усі можливі альтернативи, вони зазвичай все ж обізнані принаймні про деякі альтернативи, які утворюють базис для оцінок витрат і придбань.

4. Хоча завжди існують обмеження, що накладаються на діяльність людей, люди знаходяться в стані конкуренції один з одним в прагненні отримати вигоду зі своїх взаємодій.

5. При тому, що економічні взаємодії у сфері ринку мають місце в усіх суспільствах, вони складають лише окремий випадок загальних стосунків обміну, існуючих між індивідами практично в усіх соціальних контекстах.

6. При тому, що для обміну у сфері економічного ринку характерні матеріальні цілі учасників обміну, люди обмінюються також і іншими, нематеріальними цінностями, що відносяться до сфери емоцій або до різноманітних послуг.

3. Теорія обміну в антропології

3.1. Дж. Фрейзер і економічні мотиви обміну.

Джеймс Джордж Фрейзер— представник англійської соціальної антропології, еволюціоніст, релігієзнавства, фольклорист, етнолог. Найвідоміша робота "Золота гілка" (1890) — монументальна праця з 13 томів.

У 1919 році Джеймс Фрейзер зробив дослідження, яке, мабуть, було першим аналізом соціальних інститутів, виконаним у рамках теорії обміну. Аналізуючи різноманітні типи споріднених і шлюбних стосунків в первісних суспільствах, Фрейзер пояснив переважання серед австралійських тубільців випадків кросскузенного шлюбу в порівнянні з ортокузенним шлюбом за допомогою «закону економічних мотивів». «Не маючи можливості надати в обмін на дружину ніякого еквіваленту у вигляді власності, австралійський тубілець зазвичай зобов'язаний дати в якості компенсації якого-небудь родича жіночої статі, зазвичай сестру або дочку» - тобто, матеріальні або економічні мотиви індивідів в суспільстві (відсутність власності і прагнення мати дружину) пояснюють різноманітні соціальні моделі поведінки (кросскузенні шлюби). Фрейзер постулював, що, якщо та або інша модель поведінки, сформована на базі економічних мотивів, встановлюється в культурі суспільства, вона обмежує і пригнічує інші потенційні соціальні зразки.

Фрейзер передбачив що в результаті дії процесів обміну відбувається диференціація соціальних груп по їх відносному доступу до цінностей, що веде до диференціації членів суспільства за шкалою влади, по престижу і по привілеях.

3.2. Броніслав Малиновський і психологізм обміну

Броніслав Малиновський — британський антрополог польського походження, засновник функціоналізму в антропології, у книзі "Аргонавти західної частини Тихого океану" при описі островних етнічних культур, властивих жителям островів Тробріан в південних морях Тихого океану, виявив систему обміну, названу "KulaRing" - "Кільце Кула". Вона є замкнутим кругом стосунків обміну серед індивідів в племенах островів двома типами предметів - браслетами і намистами, що постійно передаються в протилежних напрямках. У всякому конкретному випадку обміну між індивідами браслет завжди обмінювався на намисто. Ті, хто обмінювалися підтверджували стосунки дружби і взаємодопомоги.

Малиновський визнав, що Кула була не економічною (матеріальною) системою обміну, а швидше символічним обміном, що формує і зміцнює мережу соціальних взаємин. Хоча у рамках Кула могли здійснюватися і чисто економічні операції, церемоніальний обмін браслетами і намистами, як виявив Малиновський, складав основну "функцію" системи Кула. Мотиви, що лежать в основі Кула, носили суто соціально-психологічний характер. Малиновський інтерпретував Кула як систему, що відповідає "корінному

спонуканням членів суспільства демонструвати один одному їх спільні соціальні зв'язки і глибинній тенденції створювати нові соціальні зв'язки".

Таким чином, по Малиновському, стійкі соціальні інститути типу "Кільця Кула" трактуються з точки зору їх позитивних функціональних наслідків в плані задоволення індивідуальних психологічних потреб і громадських потреб соціальної інтеграції і солідарності.

3.3. Марсель Мосс і структуралізм обміну.

Мосс, Марсель видний французький етнограф і соціолог, племінник і учень Э. Дюркгейма; автор роботи «Досвід про архаїчні суспільства» (1925), яка дає обґрунтування ключовому значенню дарів як універсальній формі обміну в «архаїчних суспільствах».

Мосс доводить, що дари формально добровільні, реально обов'язкові; давати, брати і повертати дар — це обов'язки, порушення яких спричиняє за собою певні соціальні санкції.

Мосс вважав, що Малиновський перебільшив значущість в процесі обміну психологічних потреб в порівнянні з соціальними. Він переосмислив аналіз системи Кула, і описав «колективістську» перспективу, або перспективу структурного обміну.

"Сила", що викликає дію у відповідь в процедурі обміну, була, по Моссу, суспільством або соціальною групою, оскільки "саме групи, а зовсім не індивіди вступають в обмін, укладають угоди і виявляються пов'язаними зобов'язаннями". Індивіди, що фактично беруть участь в обміні, - це "особи", які представляють моральні норми цієї групи. Операції обміну між індивідами здійснюються відповідно до правил групи, що одночасно посилює і закріплює ці правила і норми. Операції обміну породжують і в той же час зміцнюють нормативні структури суспільства,

3.4. К.Леві-Строс: різниця структур соціального обміну.

Клод Леві-Стросс — французький етнограф, соціолог і культуролог, у 1949 році в роботі "Елементарні структури спорідненості" розробив найбільш складну концепцію структурних перспектив обміну.

Леві-Строс підкреслює, що важливий саме обмін, а не обмінювані об'єкти". Обмін, по Леві-Стросу, повинен оцінюватися з точки зору його функцій в утворенні складної, більшої соціальної структури.

Леві-Строс відкидає психологічні інтерпретації процесів обміну, особливо позицію біхевіористів. Леві-Строс встановлює декілька основних

принципів обміну: усі стосунки обміну припускають певні витрати з боку індивідів, але подібні витрати атрибутивні суспільству - його звичаям, правилам, законам і цінностям; для усіх рідкісних і високо цінованих ресурсів в суспільстві розподіл регулюється певними нормами і цінностями; якщо ресурси стають рідкісними або отримують високу оцінку, їх розподіл незабаром інституціоналізується; усі стосунки обміну регулюються нормою взаємності, що вимагає відодержувачів цінних ресурсів винагороди тих, що мають інші цінні ресурси.

4. Психологічний біхевіоризм і теорія обміну

Як теоретична дисципліна, що вивчає поведінку живих організмів, біхевіоризм сформувався в США в кінці XIX початку XX в. зусиллями перш за все Е. Торндайка і Дж. Бі. Уотсона. На базі експериментів з тваринами Торндайк прийшов до висновку, що їх доцільні дії є результатом сліпих проб і помилок, унаслідок яких випадково нащупується вдала реакція на стимулюючі поведінку чинники. У аналогічних ситуаціях вона має тенденцію до відтворення, а багатократне повторення веде до її закріплення і автоматизації.

Уотсон (що запропонував в 1913 р. сам термін «біхевіоризм») значною мірою систематизував концепцію Торндайка, додавши їй біодетерміністичний характер. На його думку, будь-які форми поведінки тварин і людини принципово редукуються до схеми «стимул – реакція». При цьому свідомість і пізнання не розглядалися ним як регулятори поведінки, оскільки були з'ясовні в термінах реакції на зовнішні стимули, тоді як ментальна діяльність, що не виражається однозначно в моторних, емоційних і інших діях, тобто не доступна спостереженню, не могла бути предметом дослідження.

Біхевіористи стверджували, що не потрібно проникати в «чорний ящик» людської свідомості, досить аналізувати спостережувану поведінку як реакцію на стимули в навколишньому середовищі. Джерелом даного напряму були роботи Павлова.

Власне біхевіористська соціологія, пов'язана з іменами Дж. Е. Ландберга, Р. А. Бейна і С. До. Додда, склалася в другій половині 20-х рр. і аж до другої світової війни грала провідну роль в американській емпіричній соціології. Багато її представників були активні і в подальший період, але їх переконання зазнали необіхевіористську модифікацію.

Основу необіхевіористської соціологічної думки склали положення концепції Б. Скіннера. Скіннеру було властиво прагнення розповсюдити результати вивчення поведінки тварин (щурів і голубів) на пояснення суспільних явищ. Підкреслюючи прагнення до послідовного і гранично широкого застосування біхевіористської методології, він називає свою концепцію радикальним біхевіоризмом.

Багато в чому переосмисливши і модифікувавши біхевіористську теорію, Скіннер збагатив її низкою нововведень. Ключовим з'явилося поняття оперантної поведінки. Оперантна поведінка припускає пошук і

отримання доцільних форм дії, що дозволяють «заробити» підкріплення, а також активну дію організму на зовнішніх, умови і динамічна взаємодія з ними.

Основними положеннями, які висунув **Скіннер** про принципи поведінки людини і тварини і які використовуються в теоріях раціонального вибору є:

1. У будь-якій даній ситуації організми слідує тій лінії поведінки, яка відповідає найбільшій винагороді і найменшому покаранню.

2. Організми повторюють ті способи поведінки, які у минулому виявилися ефективними в плані винагороди.

3. Організми повторюють способи поведінки в ситуаціях, аналогічних тим ситуаціям у минулому, в яких поведінка виявилася ефективною.

4. Стимули в поточній ситуації, які в попередній ситуації асоціювалися з винагородою, викликають ті способи поведінки, які аналогічні способам, використаним у минулому у відповідних ситуаціях.

5. Повторення тих або інших способів поведінки практикується остільки, оскільки вони продовжують забезпечувати винагороду.

6. Організм випробує і виявляє емоцію, якщо те або інша поведінка, яка раніше винагороджувалася в тій же або аналогічній ситуації, залишається без винагороди.

7. Чим більше винагороди отримує організм в результаті певного способу поведінки, тим менш ефективною стає ця поведінка, і тим з більшою вірогідністю організм звернеться до альтернативних способів поведінки в пошуку іншої винагороди.

Послідовники біхевіоризму в соціології вивчають явища винагороди (чи підкріплення) і витрат (чи покарання). Перше визначається здатністю зміцнювати (підкріплювати) поведінку, тоді як друге знижує вірогідність повторення поведінкової моделі. Як буде показано нижче, на становлення теорії обміну зробили істотний вплив як біхевіоризм сам по собі, так і ідеї винагороди і витрат.

ТЕМА 13. Обмін як елементарна соціальна поведінка.

1. Джордж Каспар Хоманс про розбудову соціологічної теорії.
2. Постулати Дж.К.Хоманса щодо теорії обміну

1. Джордж Каспар Хоманс про розбудову соціологічної теорії.

Хоманс починає як структурний функціоналіст, створивши теорію малої групи.

На початку

60-

хроків Хоманс відійшов від функціоналізму і проголосив

"граничний психологічний редукціонізм",
прякому одиницею аналізу повинна стати елементарна соціальна поведінка,
тобто безпосередньо контакти між індивідами. Надумку Дж. Хоманс,
всі соціальні процеси зводяться до психологічних особливостей поведінки людей.

Хоманс підкреслював важливість спостереження фактичної поведінки людей
їх діяльності в різних типів соціальних груп, що могло сприяти
продукуванню наукових понять.
Такі поняття були названі Хомансом "абстракціями першого порядку", які представляють
"імена", які використовуються спостерігачами для позначення
"одного класу спостережень", що відносяться до даної групи.
Хоманс підкреслював
їх відмінність від "абстракцій другого порядку", зазвичай використовуваних соціологами.
Абстракції другого порядку, на відміну від перших
якби відволікаються від поточних подій, що відбуваються в реальних групах. .

Виходячи з цих абстракцій, Хоманс ввів три абстракції першого порядку,
що представляють собою позначення або "імена" для реальних подій,
що відбуваються в групах: 1. Дія; 2. Взаємодія; 3. Почуття.

Для того,
щоб пояснити механізм виникнення неформальних груп в середині формальних організацій,
Дж. Хоманс побудував теоретичну модель,
що включає три основних елементи: завдання, взаємодія і установки. Хоманс, на
засадах вивчення взаємовідносин робітників
цеху електрокабелів на Західному електричному заводі в Хоторне зазначив наступ
нізаконності:

1. Якщо частота взаємодії між двома або більше особами зростає,
то посилюється іступінь їх взаємної симпатії один до одного, і навпаки.
2. Особи, у яких взаємне почуття симпатії посилюється,
висловлюють почуття за допомогою посилення активності своїх дій, і навпаки.
3. Чим частіше особа взаємодіють один з одним,
тим більше схожість виявляється в їх діях і почуттях, і навпаки.
4. Чим вище ранг даної особи в групі,
тим більшою мірою його дії узгоджуються з нормами цієї групи, і навпаки.
5. Чим вищий соціальний ранг особи,
тим більший діапазон його взаємодій.

Пізніше Хоманс, на засадах вторинного аналізу результатів досліджень в інших соціальних групах додав нові положення:

6. Чим вищий соціальний ранг людини, тим ширше коло осіб, що породжують для нього взаємодія, або безпосередньо, або через посередників.

7. Чим вищий соціальний ранг людини, тим ширше коло осіб, для яких він породжує взаємодію, або безпосередньо, або через посередників.

8. Чим менше розходження в соціальному ранзі у людей деякого кола, тим частіше вони взаємодіють один з одним.

9. Чим частіше особив взаємодіють один з одним, притому, що ніхто з них не породжує взаємодія набагато частіше, ніж інші, тим вище ступінь їх взаємної симпатії і тим більше явної їх почуття свободи і невимушеності в суспільстві відносно одного.

10. Коли дві особив взаємодіють один з одним, то чим частіше одна з них породжує взаємодію для іншого, тим сильніше виявляється у іншого почуття поваги (або ворожнечі) до нього і тим ближче до мінімуму частота їх взаємодії.

Розглядаючи емпіричні дослідження рангів і конформностей соціальних груп, Хоманс прийшов до наступної емпіричної закономірності: члени соціальних груп "з високим рангом" і "з низьким рангом" найменше схильні до конформностей в складі груп, а члени "із середніми рангами" найбільшою мірою схильні до конформності. Як винагорода за дотримання або недотримання людиною групових норм (в залежності від того, щоб більше цінується) можуть бути отримані такі типи винагород як: 1) повага з боку групи, 2) самоповага, 3) високий статус, 4) прийняття групою індивіда.

2. Постулати Дж.К.Хоманса щодо теорії обміну.

Ключовими поняттями його теорії обміну є: дія, поведінка, винагорода (нагорода), успіх, покарання, цінність, стимул, позбавлення, витрати, результат дії, доходи, схвалення, агресія, раціональність. Основні теоретичні формулювання, які пояснювали поведінку в тісній залежності від відповідних винагород і покарань включають наступне:

1. *Постулат успіху.* "Чим частіше схвалюються людські дії, тим імовірніше їх відтворення".

2. *Постулат стимулу.* «Якщо в минулому той чи інший стимул (або сукупність стимулів) був пов'язаний з винагородою вчинку, та чим більше схожі на нього інші стимули, тим імовірніше, що людина відтворить той же або подібний вчинок».

3. *Постулат цінності.* «Чим більше цінних уявляється людині результат його дії, тим з більшою ймовірністю він повинен відтворити цю дію».

4. *Постулат депривації* - пересичення. «Чим більше регулярно винагороджувалася вчинок людини, тим менше він починає цінувати кожне наступне винагороду».

5. *Постулат агресії* – схвалення, який складається з двох частин.

Постулат «А»: «В разі, якщо дія не викличе очікуваної винагороди або, навпаки, викличе несподіване покарання, то діючий суб'єкт відчує гнів: виросте ймовірність, що більше цінною для нього виявиться агресивна поведінка».

Постулат «А» належить до негативних емоцій, а постулат «В» пов'язаний з позитивними емоціями.

Постулат «В»: «Коли дія людини отримує очікуване схвалення, або ще краще - більше схвалення, ніж він очікував, або не приводить до очікуваного покарання, то він відчуває почуття задоволення; ймовірніше, що він відтворить одобряемое поведінку, оскільки воно буде для нього більше цінним».

6. *Постулат раціональності.* Вибираючи між альтернативними діями, людина обере ті, які забезпечать максимальну цінність результату, як вона сприймається їм зараз, на ймовірність його досягнення.

Хоманс стверджує, що процеси обміну ідентичні на індивідуальному і соціальному рівнях, але на соціальному рівні спосіб формування фундаментальних процесів більше складний. Саме Хомансу сучасна соціологія завдячує зосередженістю на вивченні мікропідстав соціальних структур і соціальних змін. Не тільки індивіди, але й групи та організовані спільноти беруть участь в соціальному обміні.

Хоманс стверджує, що суспільство подібно формується і структурується на основі тих же процесів обміну, які структурують і викликають формування малих груп.

Виникнення більшості зразків організації характеризується прискоренням наступних процесів.

1. Люди з "капіталом" (здатністю надавати винагороди) "вкладають" його у формування більш складних соціальних відносин, які збільшують винагороди і дозволяють тим людям, діяльність яких організовується, реалізувати "прибуток".

2. Маючи збільшеними винагородами, ці люди можуть робити вкладення в більш складні зразки організації.

3. Зразки організації, щ остійноускладнюються вимагають ,перш за все, використання узагальнених підсилювачів, а потім кодифікації норм для регулювання діяльності.

4. При наявності цієї організаційної бази стає можливим далі удосконалювати зразки організації, що викликає необхідність диференціації нових організаційних підрозділів, що забезпечують стабільність узагальнених підсилювачів і цілісність норм.

5. При наявності цієї диференціації можливе подальше розширення мереж взаємодії, оскільки вони стають стандартизованими засобами винагороди діяльності та кодифікації нових норм, а також посилення дотримання старих правил.

ТЕМА 14. Теорія інтеграційного обміну Пітера Блау.

1. Норми і цінності як підгрунття аналізу соціальних структур.

2. Дифузний характер соціального обміну.

3. Принципи обміну Пітера Блау.

4. Складні системи обміну

1. Норми і цінності як підгрунття аналізу соціальних структур.

Блау намагався поєднати в межах свого підходу найбільш цінні елементи функціональної теорії, конфліктного підходу і інтеракціонізму. Він розглядав процес обміну, як такий, що становить основу відносин як між індивідами, так і між групами. За Блау люди обмінюються чотирма типами ресурсів: гроші і матеріальні ресурси; соціальне схвалення; повага; вчинки. Соціальна життя - це обмін ресурсами, завдяки якому люди отримують послуги та винагороди та беруть участь у громадському житті. Обмін - це дія, залежна від одержуваних від інших людей винагород. Обмінні дії припиняються, якщо зникають очікування винагород.

Теорія соціального обміну дає можливість більш поглиблено пояснити і, відповідно, спрогнозувати поведінку індивіда, який має свободу вибору і

багатоваріантність ситуацій. Блау вводить поняття диффузності як необхідної й важливої умови при соціальному обміні. Диффузність допускає відсутність жорсткої детермінації, як за термінами, так і за формами винагороди за добровільно, а часто й ініціативно надані людиною послуги іншим людям.

2. Дифузний характер соціального обміну.

Соціальна взаємодія за рамками економічної сфери має значущі риси подібності з економічними угодами:

- 1) очікування того, що надані послуги дадуть свої плоди;
- 2) подарунки та послуги виглядають як такі, що вільно даруються, добровільні; .
- 3) до економічного і соціального обміну застосуємо принцип постійно спадної маргінальної корисності.

Відмінності економічного і соціального обміну, що обумовлюють дифузний характер останнього:

1) при економічних угодах чіткі і точні зобов'язання обох сторін отримують одночасне взаємне підтвердження. Цінності переходять з рук в руки в момент укладення угоди, або ж по контракту в якому обумовлюються зобов'язання і терміни. Соціальний обмін добровільний та ініціативний, створює дифузні майбутні зобов'язання, при яких природа винагороди незмінно не обмовляється заздалегідь, чітко не фіксується, не може бути предметом переговорів, здебільшого залишена на розсуд того, хто його здійснює.;

2) соціальний обмін вимагає довіри до партнера, якому на початку робиться послуга, в той час як економічний обмін товарами не передбачає такої довіри;

3) соціальні блага тісніше прив'язані до своїх джерел, ніж блага економічні. Особисті відносини зазвичай менше вторгаються в економічний обмін, ніж в соціальний;

4) економічні інститути знеособлені і створені для того, щоб за допомогою ціни визначати цінність благ незалежно від будь-яких приватних відносин.

3. Принципи обміну Пітера Блау.

1. Чим більшу вигоду людина хоче отримати від іншого, здійснюючи певну діяльність, тим більш імовірно, що вона буде здійснювати цю діяльність.

2. Чим більшою кількістю винагород люди обмінялися один з одним, тим більше ймовірно виникнення наступних актів обміну, завдяки яким виникають і спрямовуються їх взаємні зобов'язання.

3. Чим частіше порушуються при обміні взаємні зобов'язання, тим меншу владу мають партії, що негативно санкціонують осіб, що порушують норми взаємності.
4. З наближенням моменту винагороди, що є результатом певної діяльності, ця діяльність падає в ціні і ймовірність її здійснення знижується.
5. Чим більше встановилося відносин обміну, тим більше ймовірно, що управляти цими відносинами будуть норми справедливого обміну.
6. Чим менше спостерігаються у відносинах обміну норми справедливості, тим менше влади мають партії, що негативно санкціонують осіб, які порушують ці норми.
7. Чим більш стабільний і збалансований характер мають певні відносини обміну між соціальними одиницями, тим менше збалансований і стабільний характер набувають інші відносини обміну (баланс і стабільність в одних відносинах обміну передбачає дисбаланс і напруженість в інших відносинах).

Обмін відбувається на основі норм і цінностей, він функціональний. В теорії обміну розглядаються норми взаємності, справедливості, рівності (від функціоналізму). Обмінні відносини інституалізуються, виникають норми, цінності, інститути, що стежать за ними, і це все працює на стійке, врівноважене функціонування соціальної системи.

За Блау процес обміну породжує в соціальному житті такі головні соціальні сили: соціальне тяжіння, змагання і конкуренцію, диференціацію, інтеграцію, опозицію. Вони іскладають необхідну основу для пояснення діалектики структурних змін.

П.Блау вважає, що найбільш цінним ресурсом є поступки. Влада у того, хто здатний від інших домогтися поступок, підкоритися.

П.Блау виводить 4 теореми влади:

Я можу отримати тим більше поступок:

1. чим менше послуг можуть надати мені інші партнери, в обмін на особливо цінні ресурси, якими я володію;
2. чим менше у інших альтернативних джерел цінних послуг.
Моя влада більше,
3. ніж в меншій мірі мої партнери (одержувачі особливо цінних послуг) здатні застосувати фізичну силу і примус (щоб відняти щось у мене);
4. чим менше одержувачі можуть обходитися без мене.

Дифференціація влади в групах створює дві суперечливі сили: прагнення до інтеграції та прагнення до створення опозиції і конфлікту.

Поняття Блау добре описують мікропроцеси. Він вважав, що немає особливої різниці в описі макро і мікропроцесов.

4.Складні системи обміну.

Хоча загальні процеси тяжіння, конкуренції, диференціації, інтеграції та опозиції очевидні при обміні між макроструктурами, існує ряд фундаментальних відмінностей між цими формами обміну і тими, які мають місце між мікроструктурами:

1. При складних обмінах між макроструктурами значення "цінностейякі поділяють" зростає, так як за допомогою саме цих цінностей здійснюються непрямі обміни між макроструктурами;
2. Мережі обміну між макроструктурами зазвичай інституціоналізовані.
3. Оскільки макроструктури самі по собі представляють продукт більш елементарних процесів обміну, аналіз макроструктур вимагає аналізу більш ніж одного рівня громадської організації.

Люди не можуть завжди в рівній мірі винагороджувати один одного. Коли в обміні має місце нерівність, всередині асоціації з'являються різні рівні влади. Коли одна зі сторін щось вимагає, але не може запропонувати в обмін нічого еквівалентного, можливими стають чотири альтернативи: примус; пошуки іншого джерела необхідних благ; спроба отримати їх безкоштовно; надання в генералізуемий кредит самого себе, тобто підпорядкування іншій стороні.

Соціальна взаємодія виникає спочатку всередині соціальних груп. Блау виділяв два типи соціальної організації: емерджентні групи та групи, створені для досягнення конкретних цілей. Вінокреслюєсуттєві відмінності між малими групами і великими за характером соціальної взаємодії. На думку Блау, сполучними механізмами складних соціальних структур є норми і цінності (ціннісний консенсус).

Блау класифікує цінності, необхідні для виникнення основних процесів тяжіння (інтеграції), конкуренції і диференціації та опозиції в складних системах обміну. З точки зору Блау, існують чотири основні типи цінностей (кожен з яких виконує різні функції): партикуляристські; універсалістські; легітимний авторитет та цінності опозиційні (або революційні).

Для Блау цінності є головною умовою виникнення, розвитку та розпаду складних систем обміну. *Інституціоналізація* визначає ті процеси, які регулюють і стабілізують процеси складного обміну.

Формалізація і регулювання систем складного обміну можуть бути ефективні при трьох мінімальних умовах:

- а) формалізований обмін повинен бути вигідний для більшості сторін, щоберуть в ньому участь;
- б) більшість індивідів повинні інтерналізувати в ході попередньої соціалізації цінності, які опосередковано використовуються для побудови мережі обміну,
- в) ті соціальні одиниці, які мають владу в системі обміну, повинні отримати таку винагороду, яка змусила б їх активно шукати формулювання правил, які керують відносинами обміну.

Інститути - це історичні продукти, норми і цінності передаються від покоління до покоління, тим самим обмежуючи і окреслюючи потенційні мережі непрямого обміну.

Інститути мають певний "зовнішній тиск" на індивідів і на різні типи колективних одиниць, пов'язуючи процес обміну зі своїми розпорядженнями та рекомендаціями.

Блау намагається класифікувати інститути відповідно до цінностей, які вони втілюють у своїй нормативній структурі, і виділяє: інтегративні; дистрибутивні; організаційні інститути.

Блау наголошував, що всі системи інституціоналізованого обміну мають деякий "контрінституціональний" компонент, "що складається з основних цінностей та ідеалів, які не були реалізовані і не знайшли свого вираження в чітких інституційних формах і які є джерелом соціальної зміни".

У своїх роботах Блау підкреслював емерджентний характер соціальної структури і підструктур, з яких вони складаються.

Зазвичай організації в суспільстві повинні отримувати вигоду з відносин одна з одною, тим самим створюючи ситуацію одночасного взаємного "тяжіння" і конкуренції. Результатом цієї конкуренції є їх ієрархічна диференціація. Вона зазвичай створює прагнення до спеціалізації в різних областях серед організацій які досягли меншого успіху; причина цього - їх прагнення забезпечити певні блага і послуги домінуючим організаціям і один одному. Якщо подібна диференціація і спеціалізація створює ефективні інтеграційні механізми, то в цілях регулювання такого обміну повинні також виникнути і окремі політичні організації, які мають владу й розглядаються як законні лише до тих пір, поки індивіди і організації вважають, що вони підкоряються диктату загальних цінностей даної культури.

Завдання політичної організації: регуляція складних систем непрямого обміну за допомогою введення в силу законів; контроль за допомогою закону про конкуренцію між домінуючими організаціями; підтримка існуючих систем обміну між організаціями з метою захисту цих організацій, особливо наділених владою, від посягань з боку опозиційних сил на сформовані форми розподілу ресурсів.

ТЕМА 15. Подальший розвиток положень теорій обміну в теорії раціонального вибору Джеймса Коулмена та теорії мереж Рональда Берта.

1. Основні риси теорії раціонального вибору.

2. Теорія мереж та її розвиток Рональдом Бертом.

1. Основні риси теорій раціонального вибору

Теорії раціонального вибору (ТРВ) почали розвиватись в 50-60х роках 20 століття, спочатку як теорії обміну, а потім як теорії раціонального вибору. Вони розглядають людину як раціонально діючого індивіда, який аналізує можливі альтернативи дій, оцінює вигоди й витрати щодо кожної альтернативи та вибирає оптимальний варіант дій. Крім того, вважається, що у діючих суб'єктів є свої переваги (або «цінності», «корисності»). Теорія раціонального вибору не розглядає ці переваги або їх джерела. Важливим є те, що дія відбувається для досягнення цілей, які відповідають ієрархії переваг чинного суб'єкта.

ТРВ виділяє дві основні різновиди обмежень дій: 1) недолік ресурсів; 2) неоднаковий доступ до них у діючих суб'єктів.

Актори розглядаються як суб'єкти, які прагнуть максимально збільшити свою вигоду, але отримання бажаного передбачає певне співвідношення шансів досягнення найважливішого орієнтиру, і вплив цих шансів на обрання другої за значимості мети. Ці обмеження, пов'язані з соціальними інститутами, які реалізують позитивні і негативні санкції, що заохочують одні дії суб'єктів і перешкоджають іншим.

Окремі індивідуальні дії поєднуються, породжуючи соціальний результат. Але актори завжди не мають повної та якісної інформації про можливі варіанти обміну та їх шанси.

ТРВ пояснює вибір альтернативних дій людиною і намагається поєднати матеріальну і культурну мотивацію дій. Основне припущення цієї теорії полягає у твердженні, що людина в будь-яких своїх діях переслідує 2 мети: бажає збільшити матеріальний добробут і соціальне схвалення, при цьому звести до мінімуму витрати.

ТРВ передбачає, що людина намагається домогтися оптимальної, а не максимальної вигоди, тобто людина постійно включена в процес оптимізації своїх дій.

Багато в чому, завдяки зусиллям Джеймса С. Коулмена ТРВ стала актуальною в сучасній соціології. Коулмен вважав ТРВ єдиною, яка має можливість інтегрувати різні парадигми. Його підхід розроблений на основі методологічного індивідуалізму застосовується в якості мікроуровневих підстав для пояснення явищ макрорівня.

Основний принцип теорії Коулмена - раціональність дій індивідів. Велике значення Дж. Коулмен приділяє проблемам довіри.

Важливе місце в роботах Коулмена займає поняття «соціальний капітал». Капітал це - ресурс, здатний 1) прирощуватися; 2) конвертуватися, переходити з однієї форми в іншу. Існує фізичний (матеріальний), людський (властивості, характер), соціальний капітал (відносини між близькими людьми, друзями). Соціальний капітал – багатофункціональний, а його основна його функція - підтримка.

Коулмен передбачає зчеплення мікро- і макро-явищ та аналізує:

- як комбінація індивідуальних дій позначається на поведінці системи.
- яким чином система обмежує установки діючих суб'єктів (перехід від макро- до мікрорівня)
- як відносини всередині мікрорівня - індивідуальні дії впливають на інші індивідуальні дії.

Ключовим етапом у переході від мікро- до макрорівня стає надання влади і прав, якими володіє один суб'єкт у відношенні до іншого. Коулмен розглядає макроявища на прикладі феномену колективної поведінки.

2. Теорія мереж та її розвиток Рональдом Бертом.

На думку прибічників мережевої теорії, нормативні підходи сфокусовані на культурі і процесі соціалізації, завдяки якому забезпечується спільність норм і цінностей. Мережеві теоретики стверджують, що слід вивчати об'єктивну модель зв'язків, які об'єднують членів суспільства. Рональд Берт називає свій підхід структурним і бачить його головну відмінність від інших в «постулаті прикордонної оцінки». Головна ідея такого підходу пов'язана з тим, що ряд властивих суб'єкту статусів / ролей породжується поділом праці. Актор оцінює користь альтернативних дій, беручи до уваги як власні обставини, так і обставини інших людей.

Теорія мереж розглядає широке коло структур - від мікро- до макро-рівня. Зв'язки виникають як на глобальному соціально-структурному рівні, так і на відносно дрібних рівнях. Але фундаментальна ідея в будь-якому випадку залишається однією: будь-який «актор» (індивідуальний чи колективний) може володіти різним доступом до цінних ресурсів (добробуту, влади, інформації). Як наслідок, структуровані системи стають стратифікованими та одні елементи систем стають залежними від інших.

Цей підхід розвивається і базується на низці узгоджених принципів:

- зв'язки між діючими суб'єктами не симетричні як в плані змісту, так і за ступенем інтенсивності.

- зв'язки між індивідами слід аналізувати з урахуванням структури більш значних за масштабом мереж.
- структурування соціальних зв'язків веде до появи стійких мереж різного роду (кластерів)
- між кластерами, як і між індивідами, може виникати перехресний зв'язок.
- між елементами системи існують асиметричні лінії зв'язку, що призводить до неоднакового розподілу рідкісних ресурсів. А це, в свою чергу, обумовлює як співпрацю, так і конкуренцію. Мережева теорія враховує динаміку, оскільки структура системи змінюється внаслідок зміни моделей співпраці і конфлікту.

ТЕМА 16. Феноменологія та етнометодологія. Соціологія знань П.Бергера та Т.Лукмана. Структуралістський конструктивізм П.Бурдьє.

1. Феноменологічна соціологія Альфреда Шютца. Концепція дому.
2. Пітер Бергер та Томас Лукман про конструювання соціальної реальності в рамках соціології знань.
3. Структуралістський конструктивізм П'єра Бурдьє.
4. Етнометодологія Гарольда Гарфінкеля.

1. Феноменологічна соціологія Альфреда Шютца. Концепція дому.

Альфред Шютц вважав, що світ складається з безлічі реальностей—реальностей науки, релігії, снів, мистецтва і т.п., але головною реальністю є наше повсякденне життя. Шютц прагне до вивчення повсякденного, повсякденного знання, дослідження того, як ці знання соціально розподіляються в конкретних групах людей в особливій історичній та культурній обстановці і те, як, покладаючись на ці знання, люди конструюють соціальну реальність.

Люди з різних соціальних груп конструюють свою соціальну реальність. Кожна людина індивідуальна зі своїм життєвим досвідом, і вона бачить світ виходячи з усіх попередніх подій.

За феноменологічної традицією, індивіди входять в контакт з навколишнім світом, пізнають його за допомогою почуттів - дотику, нюху, слуху, зору і смаку. Потім вони організують навколишній світ в явища, класифікують свій чуттєвий досвід у вигляді речей та явищ, що мають типові характеристики. Використовуючи типізації (зведення різноманіття до

невеликого числа типів), люди можуть вступати в спілкування з іншими людьми, будучи впевненими, що вони бачать світ таким же чином. Так у взаємодії виникає система суспільних понять, яка будується завдяки здатності людини ідеалізувати і типологізувати соціальну дійсність. Ідеалізація - уявне конструювання образів об'єктів. Вона виникає при порівнянні реальності з ідеальним типом.

Поступово член суспільства створює запас того, що Шютц назвав «знанням здорового глузду», яке поділяють і інші члени суспільства, що дозволяє їм жити і спілкуватися. Знання здорового глузду, по Шютцу, складається з конструктів першого порядку (ідеальних типів) - звичайних інтерпретацій соціальних реалій. На основі інтерпретацій і систематизації цих конструктів першого порядку соціологи можуть сформулювати конструкти другого порядку (ідеальні типи наукових понять), які складають власне наукове знання.

Інтерсуб'єктивний світ - це не приватний світ, а загальний, звичний соціальний світ, який в кінцевому рахунку обумовлений інтеракцією між людьми, що належать до однієї дуже вузької соціальної групи, яку соціолог називає "домашньої" групою. Для типізації об'єктів та оцінки соціальних дій кожен індивід використовує ту шкалу вимірювань, яка характерна для його "домашньої" групи, що має загальні конструкти першого порядку. Однак інтерсуб'єктивний світ однієї "домашньої" групи може істотно відрізнятись від інтерсуб'єктивного світу іншої "домашньої" групи. У соціології відмінності між "Ми" -група і "Вони" -група трактуються як відмінності між внутрішньогруповими і міжгруповими відносинами. Як вважає Шютц, при переході індивіда з однієї соціальної групи в іншу йому неминуче доводиться стикатися не тільки з іншим соціокультурним порядком, а й з тим, що члени нової групи керуються своїми знаннями, мають свою, специфічну шкалу вимірювання значень і соціальних об'єктів.

Шютцавтор «концепції будинку», під яким розуміє "нульова точка системи координат, яку ми приписуємо світу, щоб знайти своє місце в ньому". "Будинок означає різні речі для різних людей: батьківський дім, рідну мову, родину, друзів, улюблений пейзаж, пісні матері, певним чином приготувану їжу, звичні повсякденні речі, фольклор і особисті звички, - коротше, особливий спосіб життя, який складався з маленьких і звичних елементів, дорогих нам ". При цьому "будинок означає одне для людини, яканіколи не залишала його, інше - для тої, яка мешкає далеко від нього, і третє - для тих, хто в нього повертається".

Соціологія Шютца дозволяє досліджувати процеси, як на мікро, так й на макро - рівнях.

2. П. Бергер і Т. Лукман: конструювання соціальної реальності

Пітер Бергер в роботі "Запрошення в соціологію" описує взаємозв'язок між тим, як суспільство формує людину і як людина конструює соціальну реальність. У співавторстві з німецьким соціологом Томасом Лукманом він написав книгу «Соціальне конструювання реальності» (1966р.), по суті сформульовані методологічні основи сучасної соціологічної феноменології.

Вчені продовжують ідею Шютца про первинність повсякденного знання і вторинності інших сфер. П. Бергер і Т. Лукман виходять з того, що суспільство має об'єктивнуфактичність. Разом з тим, воно створюється завдяки діяльності індивідів, які мають знання у вигляді суб'єктивних значень або колективних уявлень. Члени суспільства вважають їх реальними. Але рядові люди в різних суспільствах вважають самі по собі зрозумілі абсолютно різні «реальності». Звідси випливає, що як буде суспільство і його інститути залежить від знання людей: соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними значеннями людей в процесі їх діяльності. Соціальна реальність амбівалентна (двозначна): існує як у свідомості людей, так і об'єктивно.

Головним для феноменологічної соціології є питання: "яким чином суб'єктивні значення стають об'єктивною фактичністю?" Основні їх ідеї відображені в роботах: «Бездумний світ», «Зриваючи покрив святості».

Бергер і Лукман виділяють 3 основні процеси людських дій і взаємодій: екстерналізація; об'єктивація; інтериоризація (інтерналізація).

У соціальній реальності, в соціальних інститутах немає нічого, що не було б народжене людиною і людською свідомістю. Існує процес симетрії між внутрішнім і зовнішнім світом людини, між суб'єктивною і об'єктивною реальністю. Симетрія виникає в процесі соціалізації.

На думку соціологів, повсякденне життя людей - цілісний світ, який створюється і інтерпретується в їх думках і діях і переживається ними як реальний. У кожного індивіда можуть бути свої знання про реальність, але ми усвідомлюємо що світ повсякденного життя настільки ж реальний для нас, як і для інших.

Створений в процесі соціалізації інтерсуб'єктивний світ продовжує своє існування, але його необхідно підтримувати. Цю функцію виконує

легітимація. Головними агентами підтримки суб'єктивної реальності в індивідуальному житті є значимі інші. Менш значимі інші функціонують як свого роду "хор".

Найважливішими засобами підтримки соціальної реальності є спілкування і вживання однієї мови. При припинення контактів з тими, хто розділяє відповідну реальність, виникає ризик краху суб'єктивної реальності. Якщо виникає конкуренція між різними реальностями, то толерантність зберігається лише до тих пір поки одна реальність постійно стверджується всупереч конкурентам.

Контакти з альтернативною реальністю також можуть підірвати первісну суб'єктивну реальність. З цих та інших причин суб'єктивна реальність може трансформуватися. Зміні суб'єктивної реальності передують поява ефективної ймовірнісної соціальної структури, в якій присутні значимі інші, і яка стає новим світом індивіда.

Людина виступає одночасно і творцем соціальної реальності і "жертвою", бо виявляється в полоні створеного колись знання і змушена грати нав'язувані ролі.

У давні цивілізації і у всіх суспільствах європейського середньовіччя і раннього періоду сучасної епохи релігійні і моральні інститути займалися створенням і поширенням систем знань і моральних цінностей. Найчастіше вони успішно засновували і стабілізували досить однакове знання, тобто добре структуроване світогляд.

У сучасних суспільствах умови виробництва і розподілу знань і цінностей, що регулюють колективну життя, стають подібні відкритому ринку: багато постачальників знання конкурують між собою, борючись за прихильність публіки, а публіка стикається з можливістю, і необхідністю, вибору між альтернативними системами знань, які складають уявлення про добре життя. Сьогодні головною вимогою є терпимість до іншого знання.

Фактори, що забезпечують стабільність плюралістичних суспільств: введення ключових елементів традиційної моралі в систему права; формальна моралізація професійних сфер діяльності.

Інститути, що стимулюють вибір знання: ринкова економіка і демократія. Сучасний плюралізм підірвав монополію знання, якою користувалися релігійні інститути.

Інститути, які займаються виробництвом знань можна поділити на нові і старі. Старі інститути (найбільш важливий з них - це церква), які продовжують культивувати встановлені ними тлумачення дійсності і пропонувати їх в умовах конкуренції. Інститути, які виникли пізніше, змушені починати з нуля, але їх «перевага» в тому, що, не будучи скутими будь-якої власної традицією, вони можуть запозичувати різні знання з різних культур і епох. Можна виділити дві стратегії поширення систем знання: ринкова конкуренція або використання в своїх цілях держави.

3. Структуралістський конструктивізм П.Бурдьє. Синтез структуралізму і феноменології

П'єр Бурдьє - французький соціолог, автор близько 30 наукових книг зробив спробу синтезу структуралізму і феноменології. За Бурдьє, головне завдання соціології полягає, з одного боку, в тому, щоб виявляти латентні структури різних соціальних світів, що впливають на індивідів, а з іншого - дослідити схильність людей до тих чи інших дій в конкретних соціальних полях. Він запропонував використовувати одночасно два підхода при вивченні соціальної дійсності:

- структуралізм, який їм реалізується у вигляді принципу подвійного структурування соціальної реальності: а) в соціальній системі існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості і волі людей, які здатні стимулювати ті чи інші дії і прагнення людей; б) самі структури створюються соціальними практиками агентів.
- конструктивізм, який передбачає, що дії людей зумовлені життєвим досвідом, процесом соціалізації і набутими схильностями діяти так або інакше, що є свого роду матрицями соціальної дії, які "формують соціального агента як істинно практичного оператора конструювання об'єктів"

Соціальні відносини розподілені нерівномірно. У певному місці і в конкретний час вони можуть бути дуже інтенсивними і навпаки. Аналогічно, нерівномірно агенти вступають в соціальні відносини. Нарешті, люди мають нерівномірний доступ до капіталу, що також позначається на характері їх соціальних дій.

Основна теорема структуралістського конструктивізму дозволяє вивчати характер соціальних практик з урахуванням різних факторів соціального життя. У найзагальнішому вигляді сам Бурдьє представляє її в такий спосіб: (Габітус) x (капітал) + поле = практики

Формула Бурдьє відображає суть його методологічної стратегії: якщо ми маємо дані про габітус агента, обсяг та структуру його капіталів, знаємо в якому конкретно соціальному полі агент діє, ми можемо отримати бажане - знання про характер його соціальних практик, здібності конструювати ті чи інші структури.

4. Етнометодологія Гарольда Гарфінкеля.

Етнометодологія, як соціологічна парадигма, вивчає методи організації практичної повсякденної діяльності, характерні для певного культурного соціуму. Представників етнометодології цікавить те, як люди на основі знання здорового глузду, часом самі, не усвідомлюючи того, використовують конкретні методи взаємодії один з одним, виходячи із загальноприйнятих в їх культурі моделей поведінки.

Основоположником етнометодології вважається американський соціолог Гарольд Гарфінкель, який першим увів термін «Етнометодологія».

Структурний функціоналізм, конфліктні теорії, теорії обміну, інтеракціоналізм виходять з того, що поза людиною існує певним чином організований соціальний світ. Завдання соціології зрозуміти, як він влаштований, яким законам підкорюється. Етнометодологія виходить з того, що це світ не існує до пояснення, до інтерпретації. Він виникає в ході інтерпретації і на її основі.

На думку Гарфінкеля, загальне розуміння індивідами соціального життя не тільки приходить ззовні через прийняття спільних культурних норм і цінностей, воно може конструюватися зсередини. Це не означає простого суб'єктивного тлумачення людьми тих чи інших подій. Швидше це означає, що соціальний порядок є продукт власної спонтанної активності індивідів, який виходить саме таким, яким його створили самі учасники соціальної взаємодії, зрозуміло, з урахуванням раніше придбаних правил і знань, отриманих від їх культурної групи. Іншими словами, локальне виробництво соціального порядку людьми, що володіють власною, за словами Гарфінкеля, «практичною раціональністю», - ключовий постулат етнометодології.

На думку Гарфінкеля, соціальна структура впливає на свідомість індивіда через "фонові очікування", під якими маються на увазі соціально схвалювані установки на ті чи інші дії, які можуть не усвідомлювати і не піддаватися рефлексії самими діями. Фонові очікування, як вважає Гарфінкель, є фундаментальними латентними структурами суспільного життя, які можуть вивчатися практично тільки за допомогою запропонованих ним методів.

Гарфінкель виходить з того, що члени суспільства в повсякденному житті користуються так званим "документальним методом", якій складається з вибірки певних аспектів нескінченної кількості характеристик, що містяться в будь-якій ситуації або контексті, визначенні їх особливим чином, а потім розгляді їх як свідчення наявності того чи іншого громадського зразка, його параметрів.

Виявляється, що люди інтерпретують світ не вільним чином, а за певними правилами, які все знають, але не помічають. Це стає очевидним в створюваних етнометодології ситуаціях – «гарфінкелінгах». Фонові очікування можуть бути виявлені за допомогою "індексації" (сенс будь-якого явища або соціальної взаємодії впливає з його контексту, він є "індексованим" в конкретній ситуації). По суті будь-які інтерпретації або пояснення членів суспільства в їх повсякденному житті завжди здійснюються з посиланням на конкретні обставини або ситуації.

Як вважає Гарфінкель, спостерегаючи за діями у локальних контекстах можна проникнути в суть фонових очікувань і тим самим дійсно зрозуміти неусвідомлювані стабільні культурні зразки взаємодії людей. Разом з тим руйнування повсякденних моделей взаємодії може викликати психологічні стреси.

Інтерпретації і розуміння можливі тому, що люди спираються на «приховані знання» - це мовчазно мається на увазі знання, яке незаперечно і нез'ясовно, і лежить в сфері життєвого світу. Люди пояснюють щось один одному, і з цього пояснення, точніше з цих методів, складається соціальний порядок.

До основних дослідницьких напрямів у етнометодології відносяться: аналіз розмовних практик та вивчення інститутів.

За Гарфінкелем, класична соціологія має суттєві обмеження можливостей дослідження соціальної реальності. На його думку, її теоретико-методологічний інструментарій не дозволяє, зокрема, дослідити спонтанні соціальні взаємодії, характерні для повсякденних комунікацій. З точки зору Гарфінкеля, соціальні дії взаємодіючих індивідів на локальному рівні будуть, в кінцевому рахунку, детерміновані НЕ рівнем раціоналізації суспільного життя в цілому, і навіть не цінностями і колективними уявленнями, а тим, як індивіди самі оцінюють обставини, що склалися, виходячи з того, що вони орієнтуються на фонові очікування і при цьому володіють своєю практичною раціональністю.

Соціокультурна реальність розглядається в етнометодології як потік неповторних унікальних ситуацій. За допомогою об'єктивних визначень ми долаємо цю унікальність соціальної реальності, приписуємо їй значення і думки, які приходять з нашого досвіду, і тим самим створюємо квазікатегорії, які існують тільки в нашій свідомості.

Предмет етнометодології - це приховані процедури інтерпретації, неусвідомлювані, неосмислені механізми соціальної комунікації між людьми. Всі форми соціальної комунікації зводяться етнометодології до повсякденної мови. Предмет етнометодології - методи, за допомогою яких представники різних груп переконують один одного в тому, що існує якийсь соціальний порядок, причому відбувається дивна річ: на основі цих методів цей порядок і виникає.

Відносини існують остільки, оскільки вони інтерпретуються. Головне для етнометодології - зусилля людей по створенню загального сенсу соціального порядку. Це наука не про соціальну систему, а про те, на чому тримається система.

ТЕМА 17.«Теорія структураціїЕ.Гіденса. Сінергетика та постструктуралізм в соціологічних теоріях.»

1. Концепція сучасності та теорія структураціїЕ.Гіденса.
2. Сінергетика: вивчення структур що організуються самостійно.
3. Потреба нового соціологічного знання.
  - 3.1. З. Бауман: соціологія постмодерну.
  - 3.2 Ж. Бодрійяр: створення «антисоціальної» теорії, симуляції та симулякри.

1. Концепція сучасності та теорія структураціїЕ.Гіденса.

У кінці 1960-х - початку 1970-х рр. минулого століття серед соціологів посилилися дебати з приводу перспективних напрямів розвитку соціологічного знання. Загальновизнані парадигми академічної соціології піддавалися все більшій критиці за ту або іншу однобічність в інтерпретації соціальних реалій. Відзначалося, зокрема, що макросоціологічні теорії занадто акцентували вплив соціального цілого над суб'єктами. Між тим факти розвитку суспільств все більше свідчили про відсутність жорстких соціальних законів взагалі. В зв'язку з цим соціологічною громадськістю висловлювалися міркування, що було б бажано створити таку соціальну

теорію, яка б здолала традиційну поляризацію об'єктивного і суб'єктивного, структури і індивіда. Успішні спроби в цьому напрямі здійснив англійський соціолог Ентоні Гідденс. Головна тема його наукових досліджень — аналіз сучасності через призму запропонованої їм інтегральної теорії структурації. Їй присвячені наступні праці: «Наслідки сучасності», «Сучасність і самоідентичність», «Елементи теорії структурації», «Сучасна соціальна теорія»; «Нові правила соціологічного методу : Позитивна критика інтерпретивних соціологічних теорій»; «Класова структура просунутих суспільств»; «Головні проблеми в соціальній теорії» та ін.

На думку Гідденса, помилкою було розуміти соціальну реальність як єдине ціле, характерне для всього світу, або як сукупність певних єдиних принципів соціального розвитку. Гідденс пропонує переривчасту інтерпретацію сучасного соціального розвитку, під якою мається на увазі те, що сучасні соціальні інститути є унікальними, радикально відмінними від інститутів традиційного суспільства. В історії людства з'явилися реальні альтернативні можливості майбутнього, вибір яких залежить від діючих агентів, тобто від нас самих. В зв'язку з цим Гідденсом була висунена теорія структурації, що дозволяла, за задумом її творця, аналізувати сучасні реалії.

Гідденс виділяє три основні риси, що визначають характер сучасності: крайній динамізм; глобальність простору, на якому відбуваються зміни; зміни внутрішньої природи сучасних інститутів (з'явилися соціальні форми, які раніше взагалі не існували – сучасне виробництво залежить головним чином від неживих джерел енергії; зміна системи контролю над засобами насильства).

Соціолог відмічає, що:

- зараз індивід має можливість плюралістичного вибору життєвих стратегій, пропорованих абстрактними системами. В зв'язку з цим істотно змінюється інтимність в контексті повсякденного життя.
- перехід від традиційного суспільства до сучасного супроводжується звільненням міжособових зв'язків від залежності зовнішніх чинників - традицій, спорідненості, матеріального забезпечення.
- для сучасності характерна інституціональна рефлексивність – постійний перегляд соціальної реальності у світлі нової інформації або знання.
- виникає постдефіцитна економіка, яка стає можливою завдяки координації глобального порядку, створенню планетарної екологічної служби.

- має місце гуманізація технологій. У політичній сфері отримує розвиток участь непрофесіоналів в управлінні суспільством через інститути партиципативної демократії - демократичні організації, екологічні рухи і так далі.
  - в традиційному суспільстві особа формувалася під впливом набору вікових характеристик, що послідовно змінюють ода одну, з чіткими соціальними параметрами, то в соціалізації сучасного індивіда значне місце займають абстрактні системи, які пропонують набір педагогічних і соціопсихологічних рекомендацій, що постійно розширюється, що виключає однозначну визначеність становлення особи.
  - одним з найважливіших параметрів сучасного суспільства є якісне зростання ризиків для його членів.
  - навколишній світ людини перестає бути для нього чимось зовнішнім і все більше перетворюється на творіння самої людини.
  - життєвий шлях особи починає виступати як окремо взятий часовий сегмент, який майже не пов'язаний із спадкоємністю поколінь.

По Гідденсу, ні структура, ні дії не можуть існувати незалежно один від одного. Соціальні дії створюють структури, і тільки через них здійснюється і відтворення структур, так що останні можуть існувати більш менш тривалий час. Але Гідденс пропонує поглянути на соціальну реальність під абсолютно іншою точкою зору — орієнтуючись на вивчення конкретних соціальних практик, які відтворюються завдяки активному характеру дій соціальних суб'єктів.

Відповідно до теорії структурації, предметом дослідження є "соціальні практики, впорядковані в просторі і в часі". Соціальні практики різняться в різних країнах і, відповідно, вони своєрідні в одній і тій же країні в різні періоди її історії. При цьому соціальна практика "не створюється соціальними акторами, а лише постійно відтворюється ними", тобто вона має характер спадкоємності, впорядкованості.

Структура в представленні Гідденса, - це зразок соціальних відносин, існуючий в певний час і в певному просторі, який припускає відповідні моделі поведінки індивідів. Гідденс розрізняє два види структур : правила і ресурси. Ресурси означають засоби - матеріальні або владні, - використовувані індивідами для досягнення своїх цілей в процесі взаємодії.

Головна теорема теорії структурації : по Гідденсу, структура має *дуальність*. Структура може проявлятися:

- 1) у вигляді правил, що регулярно відтворюються, і ресурсів, характерних для певного часу і простору;
- 2) у вигляді "відбитків" соціальної практики в пам'яті індивідів, знання соціальних можливостей інших людей і себе самого, що і дозволяє продовжувати відтворювати соціальне життя в усьому різноманітті. Дії індивіда є також моментом відтворення певної соціальної практики. При цьому індивіди відтворюють і умови, які роблять такі дії можливими. Але кінець кінцем результат виходить декілька іншим, чим це представляється людям - він включає і умисне, і неумисне.

Е. Гідденс запропонував стратифікаційну модель діючої особи, що має на увазі розгляд моніторингу рефлексії, раціоналізації і мотивації дії як стійкої системи процесів. На його думку, повсякденні дії індивіда включають моніторинг рефлексії, раціоналізацію дії і його мотивацію.

По Гідденсу, немає жорсткої межі між практичною свідомістю і свідомістю дискурсивною. Але є відмінності між тим, що індивід дійсно зробив і тим, що він мав намір зробити.

Теорія структурації Гідденса через подолання традиційної поляризації об'єктивного і суб'єктивного чинників, структури і індивіда дозволяє досліджувати ефекти виникнення політичного порядку, що самоорганізується, з невизначеності політики конкретних інститутів, партій, рухів, можливої дезорганізації деяких з них, а також потенційній непередбачуваності діяльності конкретних політичних агентів.

Запропонована Гідденсом переривчаста інтерпретації сучасного політичного розвитку має на увазі, що існують як типові політичні реалії, так і унікальні. Політичний простір придбаває реальні глобальні контури. Принципово новою стала внутрішня природа сучасних політичних інститутів, з'явилися такі їх форми, які раніше взагалі не існували. Зокрема, виникли нетрадиційні агенти міжнародної політики, представлені неурядовими організаціями, транснаціональними корпораціями, екологічними і іншими асоціаціями.

Гідденс підкреслює, що його концепція дозволяє вивчити те, як трансформуються індивіди, їх знання, політичні симпатії і антипатії під впливом змін інститутів сучасності, а також те, як індивіди, у свою чергу, чинять дію на політичні процеси, що відбуваються. Зокрема, постійно

відбувається оновлення ситуацій ризику, безпосередньо пов'язаних з політикою, які важко прогнозувати. Це пов'язано з диверсифікацією політичного мислення, новаціями в інститутах і структурах, з пошуком альтернативних стратегій і шляхів розвитку. Політичне життя людини перетворюється на процес постійної калькуляції і осмислення ризиків.

2. Сінергетика: вивчення структур, що самоорганізуються

Сінергетика (від греч. *synergos* — спільно діючий) — теорія середнього рівня, що вивчає спільну дію зовнішньої примусової каузальної і внутрішньої саморефлексії соціальних реалій, яка має характер випадкових, непередбачених коливань. Її предметом є ефект виникнення з дезорганізації, безладу і хаосу структур, що самоорганізуються, які можна вивчати за допомогою міждисциплінарних досліджень.

У витоків сінергетики стояли професор-фізик Г. Хакен, лауреат Нобелівської премії бельгійський фізико-хімік І. Пригожин, російський математики і фізики А.Н. Колмагоров, В. І. Арнольд, Я.Г. Сінай та ін. У випадку з соціальними системами застосування принципів сінергетики дозволяє досліджувати якісні зміни в суспільстві на основі обліку взаємин як між зовнішніми і внутрішніми чинниками дії, так і співвідношення раціональних і ірраціональних дій людей. Ці чинники закладають певний потенціал непередбачуваності, ірраціональності, ненавмисності в процес громадського розвитку.

По І. Пригожину і І. Стенгерс, в найзагальнішому вигляді положення сінергетики зводяться до наступного:

- **всесвіт не пасивна субстанція, що описується у рамках механістичної картини світу, йому також властива спонтанна активність. Світ влаштований не раціонально, історичний розвиток людської цивілізації пов'язаний з випадковістю, багатоваріантністю і альтернативністю.**
- **темпи розвитку не задані однозначно: зі збільшенням складності структури збільшується і складність динаміки її розвитку, що пов'язано із зростанням еволюційних ритмів, непередбачуваних флуктуацій,**
  - **хаос зовсім не означає відсутність порядку взагалі, хаос може бути не лише руйнівний, але і грати роль творчої сили. «Джерелом порядку є нерівновага. Згідно з сінергетикою, порядок, розвиток суспільства взагалі не мислиться без біфуркацій - певних періодів, в яких флуктуації зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку, а також непередбачені наслідки дій людей досягають критичного рівня, що спричиняє за собою нестійкість, можливості**

різних варіантів розвитку. Проте в результаті громадська система може самоструктуруватися і вийти на вищий рівень впорядкованості. «

- в синергетиці процес громадського розвитку мислиться як непередбачувана зміна станів суспільства і його структур, на відміну від класичного бачення розвитку від однієї стадії до іншої. При цьому не передбачається чіткого виявлення ні причини, ні конкретних соціальних акторів нових станів.
- сучасні науки «позбавилися від сліпої віри в раціональне як щось замкнуте і відмовилися від ідеалу досяжності остаточного знання, що здавалося майже досягнутим». Аналогічно, наука безпосередньо більше не зв'язується з прогресом, розвитком культури, бо створює погрози для традицій і соціального досвіду, укорінених в культурі. У результаті, сьогодні наука створює відмінну тенденцію «в порівнянні з класичною: в протилежність «прозорості» класичного мислення вона веде до «смутної» картини світу»

Колишні класичні теорії і методології, орієнтовані на виявлення універсальних зв'язків, на "істинний" результат, який можна було б через деякий час незалежно перевірити ще раз, не годяться для досліджень структур, що самоорганізуються. Вони були призначені для пізнання традиційного, замкнутого типу суспільства, яке практично не знало рельєфно виражених біфуркацій. Некласичні теорії і методології (феноменологія, етнометодологія, символічний інтеракціонізм та ін.), що зробили ставку на досягнення істини за допомогою різноманітних інтерпретацій, також виявилися малоефективними для вивчення систем, схильних до непередбачених ритмів.

Відповідно, для розуміння структур, що самоорганізуються, знадобився принципово новий теоретико-методологічний інструментарій - постнекласичний. В основу ж постмодерністських теорій був покладений **неодетермінізм** - принцип, що обґрунтовує не лінійність розвитку світу, відсутність зовнішньої причини, відмову від примусової причинності, що визнає природність і незнищеність випадковості і непередбачуваних флуктуацій. Учені, що керуються цим принципом, зуміли створити свої, дуже специфічні парадигми. При цьому більшість з них не заперечує діалектику і традиційний (лінійний) детермінізм взагалі, розглядаючи їх як окремий випадок розвитку всесвіту.

2.1. М. Фуко : основа теорії археології знання

Мішель Фуко – французький соціальний теоретик, є одним з основоположників постструктуралізму. Він автор багатьох великих робіт, серед яких «Археологія знання і дискурс мови», «Божевілля і цивілізація», «Безумство і нерозумність: історія безумства і класичне століття», «Наглядати і карати: народження в'язниці», «Думка ззовні», «Що таке автор», «Гра влади», «Суб'єктивність і істина», «Історія сексуальності» в трьох томах та ін.

Фуко запропонував оригінальний теоретико-методологічний інструментарій, заснований на постулаті про те, що соціальний світ завждиструктурується за допомогою певних мовних засобів. Він отримав вираження в теорії археології знання, яка із його точки зору дозволяє об'єктивніше відтворювати характер знання про соціальні феномени як минулого, так і сьогодення, абстрагуючись при цьому від їх змістовного контексту.

По Фуко, предметом археології знання є об'єкти, речі поза їх контекстом - свого роду «мовчазні монументи». Абстрагування від суб'єкта, який, на його думку, панував в соціальних науках, починаючи з ХІХ століття, дозволяє здолати суб'єктивність, «ангажованість» соціально-гуманітарного знання. Якщо герменевтика як наука досліджувала те, що люди говорять, то Фуко акцент робить на вивченні дискурсу як практики.

Традиційно в соціології дискурс розуміється як соціальний діалог, здійснюваний за допомогою певних знаків, який відбувається між індивідами, соціальними групами через громадські інститути або між самими соціальними інститутами. Для Фуко ж дискурс - це, передусім, певне встановлення, що обумовлює режим існування об'єктів

Фуко запропонував особливий метод дослідження дискурсивних практик. Він складається з двох взаємозв'язаних дослідницьких прийомів: 1) деконструкція дискурсу на складові його компоненти. 2) індукція від конкретних дискурсів до узагальненої «епістеми», під якою розуміється загальна, характерна для конкретного історичного періоду система мислення, наукового теоретизування.

Археологія знання обґрунтовує зв'язок між знанням і владою, що припускає аналіз структурних стосунків між дискурсом і владою. За Фуко певна форма знання проявляє владу над іншою і тим самим затверджується соціальний контроль в суспільстві. Заможні і незаможні, вільні і ув'язнені, розумово здорові і божевільні говорять на різних мовах, мають різні форми знань, між якими в сучасному суспільстві відсутній діалог. Кінець кінцем,

одна форма знання (заможних, вільних, розумово здорових) починає панувати над іншою.

Розвиток знання призводить до зміни характеру влади, інститутів соціального контролю.

2.2. Постструктуралізм Же. Дерріди

Жак Дерріда - французький соціальний теоретик, використовує методологічний інструментарій мовознавства для інтерпретації нових соціальних реалій, надаючи йому новий, особливий сенс. У постструктуралізмі Дерріди граматиологія - теорія, що вивчає роль писемності в культурі і історії людської цивілізації. При цьому в письмовій мові бачаться не які-небудь закони, а передусім, випадковості і нестабільності. У різних контекстах слова мають різні значення.

Учений вважає, що логоцентризм стримував розвиток науки, культури, пригнічував інтелектуальні і соціальні свободи. Щоб обґрунтувати відмову від примусової каузальної, зовнішньої причинності розвитку сучасних соціальних реалій, Дерріда використовує метафору про «Смерть Автора», яка означає заперечення ролі зовнішньої причинності взагалі і диктатури Творця, що особисто задає жорсткі параметри соціального життя. Автора в традиційному театрі цілком визначає сенс твору. В сучасному театрі (читай - суспільстві). диктатура Автора закінчилася. Ніхто - ні Бог, ні Автор, ні політичні або інтелектуальні авторитети більше не можуть задати пануючий варіант прочитання і виконання п'єси (нашого способу життя). Автор помирає. Його роль починаємо виконувати усі ми, стаючи творцями власної долі. Аналогічне торкається структур суспільства. Немає більше ні «об'єктивних законів», ні примусової каузальності, ні прикладу, який є зразком.

Таким чином, залишаються лише структури, що само рефлексують, схильні до непередбачуваних випадкових флуктуацій. Громадське майбутнє детерміноване не минулим, а створюється через «вдруг-события» і «со-присутність» окремих суверенних індивідів. Проте сказане не означає тотального заперечення лінійного розвитку з дією традиційної причинності. Так само як і прибічники сінергетики постструктуралісти подібний розвиток розглядають як окремий випадок. Тема смерті Автора отримала подальший розвиток в роботах цілого ряду соціальних теоретиків, зокрема, Р. Барта, Ж.-Ф. Ліотара та ін., які займаються проблемами постмодернізму

Метод деконструкції практично використовується усіма представниками постмодернізму, але у ж. Дерріди він має свій сенс.

Деконструкція як специфічна методологія дослідження будь-якого соціального тексту, але раніше усього літературного, припускає виявлення прихованих в ньому, по словах Дерріди, «сплячих сенсів», що перейшли в сучасний текст з «первописма», - розумових стереотипів і інших дискурсивних практик минулого.

2.3. У. Бек : створення теорії суспільства ризику

Ульрих Бек - німецький соціолог, автор теорії суспільства ризику. На думку У. Бека, сучасний світ доки не вийшов за рамки модерну, тобто не перейшов до постмодерну. Скоріше за все, з класичної, індустріальної стадії він перетворюється в стадію суспільства ризику, зберігаючи при цьому багато рис попереднього розвитку. Проте Бек повністю підтримує ідеї постструктуралізму про недетермінізм і нелінійний розвиток, відмічаючи, що той, хто «все ще знаходиться в полоні міфу про лінійність і розділяє тезу про культурну конвергенцію як безпосередній наслідок економічної уніфікації, - просто неосвічена людина».

Ризики модерну не йдуть коренями в минуле. Вони, швидше, пов'язані з небезпеками сьогодення і майбутнього. Ризики модерну увійшли до протиріччя з орієнтаціями людей на індустріальні соціокультурні цінності, особливо це стосується прагнень до росту добробуту. Річ у тому, що подальше нарощування виробництва благ неминуче веде до збільшення ризиків.

Нові ризики, на відміну від традиційних, не прив'язані жорстко до конкретного місця і часу.

Ризики, як і добробут, розподіляються за соціальним принципом: вони стають, передусім, долею незаможних, тому не скасовують, а посилюють класове суспільство.

Ризиків частіше і більше зустрічається в менш розвинених країнах.

Ризики модерну розподілені нерівномірно. Але це не означає, що яка-небудь з країн світової спільноти може знаходитися в цілковитій безпеці. Соціолог вважає, що ситуація, що склалася, залучає до політики нових суб'єктів - «рухи і партії громадян світу», які проявляють рефлексивність відносно ризиків.

Рефлексивність структур модерну - саме так Бек означає квінтесенцію сучасної фази модерну. На його думку, головною особливістю сучасного західного суспільства є свобода індивідів, що все збільшується під

впливом громадських структур. В результаті перед людьми відкриваються небачені раніше можливості творення рефлексії не лише стосовно себе, але і суспільств, в яких вони живуть. Перед людьми відкриваються вибори соціального контексту - в які соціальні стосунки вступати і підтримувати, а в які немає. Рефлексивність поширюється на життєві орієнтації і цінності. З'являються нові тенденції в мисленні і поведінці людей : якщо раніше вони були передусім стурбовані добробутом, то тепер - ризиками. Їх свідомість все більше хвилюють проблеми, пов'язані із запобіганням і мінімізацією ризиків.

Модерн, вважає соціолог, робить не лише ризики, але і особливу рефлексивність відносно ризиків. Не лише спеціальні структури, але самі люди починають збирати інформацію про ризики і їх наслідки. Вони перестають довіряти офіційним структурам і навіть вченим. Таким чином, модерн, як вважає Бек, робить не лише нові ризики, але і нові здібності рефлексій, що дозволяють мінімізувати ці ризики.

3. Постмодерн і потреба нового соціологічного знання

Постмодерн - епоха в розвитку людства, для якої характерне якісне збільшення невизначеності, випадковості, багатоваріантності і альтернативності в усіх сферах соціального життя. Деякі соціологи стверджують, що для аналізу відмічених вище характеристик потрібно принципово новий тип теоретизування. У найзагальнішому вигляді їх переконання звелися до наступного.

- Ера усеосяжних соціальних теорій, які могли б дати раціональні відповіді на численні ірраціональні виклики, зокрема, на розмиті, дифузні соціальні реалії, що з'являються, змішані стилі життя і так далі, закінчилася. Такі інтерпретації надають невиправдано глобальні узагальнення.
- На відміну від класичних і сучасних соціологічних теорій, націлених на виявлення істини, на уявлення цілісного знання про сутнісних зв'язків певної області дійсності, теорії постмодерну по духу релятивістські. Вони відкриті не лише для раціональних, але і для ірраціональних понять. Їх головна мета - знайти не вичерпні відповіді, а виявити характерні тенденції сучасного громадського розвитку.
- Теорії постмодерну, строго кажучи, не є власне соціологічними. Вони вбирають досягнення цілого ряду дисциплін - лінгвістики, антропології, математики, особливо семіотики, що включає не лише мову, але і інші знакові і символічні системи, і так далі. У багатьох з них практично відсутні межі між реальністю і віртуальною реальністю, предметами і їх образами, між наукою і фантастикою, детермінізмом і індетермінізмом.

- Деякі представники постмодерну намагаються надати нове звучання і тлумачення міфам, містичним і релігійним обрядам, вважаючи, що сьогодні вони виступають новими нормативними регуляторами соціальних практик людей.
- Самі постмодерністи оцінюють зміни, що відбуваються, в суспільстві по-різному. Одні вважають, що суспільство вже радикально змінилося. Інші вважають, що постмодерн нині співіснує з модерном.

Таким чином, наукові теорії можуть мати різні методологічні підстави. Теорії постмодерну по духу релятивістські, відкриті не лише для раціональних, але і для ірраціональних понять. Їх головна мета - виявити характерні тенденції сучасного громадського розвитку. Постмодерністи не дають цілісне уявлення про сутнісні зв'язки певних соціокультурних реалій, і не намагаються знайти на них вичерпні відповіді.

3.1. 3. Бауман : соціологія постмодерну

Зигмунд Бауман - польсько-американський соціолог, що безпосередньо ставить своєю метою обґрунтування соціології постмодерну.

Для Баумана постмодерн - цей певний стан ментальності, відмінний від ментальності модерну, якому властиві:

- ✓ плюралізм культур, який поширюється на буквально усе: традиції, ідеології, форми життя і так далі;
- ✓ зміни, що постійно відбуваються;
- ✓ відсутність яких-небудь універсальних влад;
- ✓ домінування засобів масової інформації і їх продуктів;
- ✓ відсутність основної реальності, бо усе, кінець кінцем, є символи

Особливо нормативність розвивається у сфері моралі, яка стає амбівалентною і у край суперечливою.

Постмодерністська ментальність дозволяє індивідам долати владу структур, характерну для суспільства модерну, яка задавала цілком певні життєві орієнтири. Більше того, постмодерністська ментальність дає індивідам також можливість вийти за межі впливу соціальних структур. Це дозволяє їм краще реалізувати свій інтелектуальний потенціал незалежно від соціального походження.

Ментальність постмодерну не націлена на пошук остаточних істин, а прагне до затвердження нового стандарту істини, що припускає її відносність. Бауман написав цілу роботу, присвячену порівняльному аналізу ментальності модерну і постмодерну: «Законодавці і інтерпретатори : про модерн, постмодерн і інтелектуалів».

Постмодерністська соціологія, на думку Баумана, має бути в принципі відмінна від сучасної соціології, бо має справу з нераціональною культурою постмодерну. Вона має бути нераціональною за формою і повинна радикально відмовитися від традиційного теоретико-методологічного інструментарію класичних і модерністських соціологічних парадигм. У постмодерністській соціології науковість не зникає взагалі, але акцент зміщується на мистецтво інтерпретації. Поліпарадигмальна суть соціології повинна зберегтися, але перетворитися в мирне співіснування теорій, так, щоб кожна з них, по суті, могла доповнювати отримані результати усіх інших теорій.

Принципові положення, висловлені Бауманом про суспільство постмодерну, наступні:

- Не можна постмодерн розглядати через призму цінностей сучасного суспільства. Постмодерн це суспільство з самостійною самодостатністю. Звідси витікає, що постмодерн не хвороблива форма і не аномія сучасного суспільства.
- Соціологічна теорія постмодерну повинна освоїти неодетерміністський характер нових соціальних реалій. У них дуже слабкі зв'язки з минулим історичним розвитком, і вони не мають здатності детермінувати майбутнє. Словом, у соціології постмодерну має бути свій новий предмет дослідження.

У найзагальніших рисах соціологія постмодерну включає наступне:

1. Її предметом є складна непередбачувана громадська система, передусім, у вигляді споживчого суспільства.
2. Вивчення різноманітних агентів, які практично не залежать один від одного і в цілях досягнення своїх, вільно вибраних цілей, прагнуть здолати централізований контроль.
3. Вона досліджує хаотичний простір і хронічну невизначеність, стан занепокоєння, в якому опиняються інтелектуали інтерпретатори.
4. Вивчення ідентичності агентів, яка постійно змінюється, але не розвивається в ясно ясну напрямі.
5. Вона вивчає те, як люди відносяться до свого тіла, маючи на увазі як дію зовнішніх інститутів, так і внутрішнє вираження свободи.

6. З урахуванням того, різноманітні агенти практично не залежать один від одного, проте, досліджуються їх тимчасові вибори, об'єднання, розпади зв'язків, про що свідчать символічні ознаки, які і можуть бути предметом вивчення.

7. Вона досліджує символічні ознаки, які в умовах невизначеності виражають певну значущість для певних категорій агентів.

8. Особливу значущість придбаває дослідження знання, яке в умовах постмодерну знаменує свободу доступу до життєвих ресурсів і можливість їх вибору. Знання також стає одним з основних джерел конфлікту, націленого на перерозподіл ресурсів серед агентів.

3.2 Ж. Бодрійяр : створення «антисоціальної» теорії, симуляції та симулякри

Жан Бодрійяр – французький соціолог і культуролог. автор численних суто соціологічних робіт. Серед його праць: «Система речей», «Споживче суспільство», «Критика політичної економії знаку», «Дзеркало виробництва», «Символічний обмін і смерть», «В тіні мовчазної більшості», «Спокушання», «Симулякри і симуляції», «Фатальні стратегії», «Ілюзія кінця», «Екстаз комунізації», «Рік 2000 може не настати», «Америка», «Прозорість зла: нариси про екстремальні явища».

Висловлений Бодрійяром постулат про «кінець соціального означає, що зараз соціальне розчиняється, розріджується в масі. Такі соціальні реалії як клас або етнос просто розчиняються при створенні величезної, недиференційованої маси, яка мислиться їм як статистична категорія, а не соціальна спільність. У такому розумінні соціальне відмирає. А якщо соціальне відмирає, то з ним зникає і класична соціологія, предметом якої якраз є соціальне. Тоді виникає потреба про новий тип теоретизування про навколишній світ. І Бодрійяр робить таку спробу створення принципово нової теорії про суспільство. Йдеться про «антисоціальну» теорію з принципово новими поняттями. Бодрійяр свою теорію асоціює з «патафізикою» - «наукою уявних рішень», заявляючи, що це єдиний шлях віддзеркалення реальності, в якій сьогодні опинилося людство.

Американське суспільство, вважає Бодрійяр, є моделлю споживчого суспільства, на яку орієнтуватимуться європейські країни. Проте Америка, як вважає Бодрійяр, перетворюється на соціальну пустелю, у світ кітч, в якому зникають естетичні і високі цінності. У структуралістів Бодрійяр узяв ідею бачення системи споживчих товарів через призму коду сигніфікації (сенсу), що здійснює контроль, як над предметами, так і індивідами суспільства.

Предмети споживання є частиною знакової системи. Тому можна стверджувати, що коли люди споживають предмети, вони споживають і знаки. Через споживання конкретних знаків, ми стаємо подібними тим, хто споживає схожі знаки, і, навпаки, стає відмінними від тих людей, хто ці знаки не споживає.

Індивідам може здаватися, що, маючи гроші, вони можуть придбати усе, що завгодно, усе, що вони можуть захотіти. Але справа-то в тому, що вони можуть захотіти лише те, що споживає група, до якої вони належать, точніше, те, що диктує характерний для цієї групи код сигніфікації. У цьому-то увесь сенс споживчого суспільства : людям здається, що вони повністю вільні в споживанні, але насправді код сигніфікації обмежує їх свободу.

У суспільстві постмодерну люди не купують те, чого вони потребують. Швидше, код контролює і змушує їх робити ті або інші покупки. Предмети втрачають функцію корисності. Споживча вартість замінюється символічною вартістю: індивіди починають придбавати товари, тому що вони є символами престижу, влади, благополуччя. Ці символи не стільки задовольняють конкретні потреби, скільки служать дифференціюючими знаками, що свідчать про приналежність до конкретної групи. Так, поступово із споживаних символів складається «мова», що дозволяє значущо спілкуватися з оточенням: споживані товари можуть красномовно розповісти практично усе про їх власників, що належать до певної «споживчої маси».

У споживчому суспільстві немає таких символів, які б не були товаром. Так, виникає і затверджується символічний обмін. Концепція символічного обміну є стержнем теорії Бодрійяра. Вона дозволяє її авторові обґрунтувати нове, трьохстадійне бачення історії людської цивілізації. На першій стадії, що включає архаїчне і феодальне суспільства, обмінювався тільки додатковий матеріальний продукт. На другій - капіталістичної - обмінювалися усі товари промислового виробництва. На третин, сучасної затверджується і панує символічний обмін. Символічний обмін не припускає прямий обмін товарів; взаємодії тих, що обмінюються практично ні чим не обмежені; і головне - по суті він є швидше руйнівним, чим творчим. Причому руйнується і те, проти чого були спрямовані традиційні соціальні рухи.

Так, третя стадія десоціалізує і кладе кінець колишнім стосункам між капіталістами і робітниками. Їм на зміну приходять стосунки між терористом і заручником, маючи на увазі, що усі ми в циклі символічного обміну (узяття і повернення) можемо потенційно виступати і терористами і заручниками. За допомогою цієї метафори Бодрійяр підкреслює відмирання соціальних правил, що регулювали людські відносини, настання патології

антираціоналіста. По Бодрійяру, нові стосунки «гірше» відчуження і аномії, вони знаходяться «за їх межами». За Бодрійяром символічний обмін руйнує колишні соціальні стосунки. І головним руйнівником виступає не революція, не якась соціальна сила, а контроль з боку коду сигніфікації. Сила його ефективності виявилася куди більшою, ніж сила раніше відомих соціальних рухів. Але сам код також контролюється і, передусім засобами масової інформації. Причому сучасні ЗМІ практично тотально маніпулюють кодом.

Символічний обмін призводить до затвердження «гіперреальності». **Під гіперреальністю Бодрійяр розуміє симуляції чого-небудь.** Перетворення символів на гіперреальність, по Бодрійяру, здійснюється завдяки серії послідовних перетворень символів :

- 1) символ відбиває сутнісну характеристику реальності;
- 2) символ маскує і спотворює суть реальності;
- 3) символ вже приховує відсутність суті реальності;
- 4) він перестає співвідноситися з реальністю взагалі, представляючи лише подібність або видимість чого-небудь.

По Бодрійяру, громадська думка відбиває не реальність, а гіперреальність. Респонденти не висловлюють власну думку. Вони відтворюють те, що раніше вже було створено у вигляді системи символів засобами масової інформації. Політика, як вважає Бодрійяр, також набуває форми гіперреальності. Партії не відстоюють і не борються за що-небудь реальне. Проте, вони протистоять один одному, «симулюючи опозицію».

«Симулякри і симуляції» - так називається робота Бодрійяра, в якій розкриваються механізми формування гіперреальності. Під симулякрами Бодрійяр розуміє знаки або образи, що відриваються за сенсом від конкретних об'єктів, явищ, подій, до яких вони спочатку відносилися, і тим самим визначаються як підробки, потворні мутанти, фальсифіковані копії, що не відповідають оригіналу.

Симуляція в інтерпретації Бодрійяра означає отримання знаками, образами, символами самодостатньої реальності. Складається ситуація з твердженням і поширенням симуляцій «реального світу», який тепер важко або майже неможливо описати за допомогою традиційно прийнятого, раціонального наукового інструментарію. Стає неможливим відповісти на питання, яка ж реальність «істинна» або хоч би - яка «реальніша».

Завдяки симулякрам, стираються відмінності між кітчем і високим мистецтвом. Аналогічна ситуація складається і в інших сферах громадського життя. Поява і розвиток сучасних економічних симулякрів - тіньових підприємств і банків, фірм одноденок, різного роду «дахів» - змішало усе настільки, що ідентифікувати легальну і нелегальну діяльність ставати все важче. З'явилися симулякри і у сфері міжнародних відносин. Ламаються і відходять в минуле колишні образи «друзів» і «ворогів». Світ не стає від цього безпечнішим і стабільнішим. Мабуть, навпаки - зростають ризики, пов'язані з невизначеністю, непередбачуваними флуктуаціями політичних інтересів.